

Naše společnost 2005

aktuální informace o české společnosti

Bulletin Centra pro výzkum veřejného mínění. Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky.

OBSAH

První rok členství České republiky v Evropské unii očima veřejnosti str. 1-4

Druhá světová válka a československý protifašistický odboj z pohledu veřejného míněnístr. 4-10

Národnost ve sčítání lidu v českých zemíchstr. 10-15

Neúčast ve volbách jako jeden z indikátorů sociální soudržnosti / nesoudržnosti a její širší souvislosti (se zvláštním zřetelem ke krajským volbám 2004).... str. 15-24

Způsob volby, pravomoci a postavení prezidenta republiky: názory veřejnosti versus ústavní praxe . str. 25-28

Prestiž povolání z pohledu veřejného míněnístr. 28-31

Instituce hospody v české společnostistr. 31-37

Slovníček pojmůstr. 37

První rok členství České republiky v Evropské unii očima veřejnosti

Naděžda Horáková

Česká republika se 1. května 2004 stala plnoprávným členem Evropské unie. Současně s ní uskutečnilo stejný krok dalších 9 států a Evropská unie se tak rozšířila na stávajících 25 členských zemí. V současné době se uvažuje o dalším pokračování procesu evropské integrace – smlouvu o přistoupení již podepsalo Bulharsko a Rumunsko. O vstupu naší země rozhodovali občané v referendu, které proběhlo v červnu 2003 a obyvatelé České republiky v něm vyjadřovali souhlas či nesouhlas s otázkou: „Souhlasíte s tím, aby se Česká republika stala podle smlouvy o přistoupení České republiky k Evropské unii členským státem Evropské unie?“ Ve zmíněném referendu se k položené otázce vyslovila nadpoloviční většina českých voličů (55 %) a v jejich názorech výrazně převážil souhlas s členstvím nad nesouhlasem. Svě „ano“ tehdy řeklo Evropské unii 77,33 % českých voličů.

Obecné postoje české veřejnosti k Evropské unii

Centrum pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR se problematice Evropské unie podrobněji věnovalo ve svém pravidelném šetření realizovaném v květnu 2005. Zmíněné šetření mělo mimo jiné odpovědět na otázku, zda v české společnosti stále převažuje eurooptimistické stanovisko, které voliči vyjádřili v referendu, jak se nyní díváme na projekt sjednocené Evropy a co se za rok našeho členství změnilo.

Podívejme se nejprve, jak Češi byli a jsou s členstvím v Evropské unii spokojeni, což můžeme demonstrovat na datech získaných jednak krátce před začleněním do evropských struktur (v březnu 2004), a pak přibližně po roce

členství (v květnu 2005). Aktuální výsledky i časové srovnání nabízí tabulka 1.

Jak vidno, Češi jsou poměrně spokojeným evropským národem. Pokud do naší analýzy zahrneme pouze respondenty, kteří se k položené otázce dokázali vyjádřit (tedy ty, kteří se přiklonili na jednu či druhou stranu), pak spokojenost s členstvím naší země v Evropské unii vyjadřují tři čtvrtiny českých občanů starších 15 let. Bez zajímavosti není fakt, že podíl spokojených respondentů je podobný podílu voličů, kteří se v červnu 2003 vyslovili pro vstup České republiky do Evropské unie. Nabízí se tedy otázka, zda se skutečně jedná o stejné lidi, kteří se v referendu vyjádřili kladně. Porovnejme tedy nyní odpovědi na otázku zjišťující, zda se dotázaný zúčastnil referenda, a případně jak v něm hlasoval, s tím, jaký postoj k Evropské unii zaujímá v současnosti.

Tabulka 1: Spokojenost s členstvím České republiky v Evropské unii (v %)

	03/04 s „neví“	03/04 bez „neví“	05/05 s „neví“	05/05 bez „neví“
rozhodně spokojen	19	21	18	21
spíše spokojen	38	43	46	54
spíše nespokojen	23	25	16	18
rozhodně nespokojen	10	11	6	7
neví	10	0	14	0

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-03; výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-05

Změnili voliči své postoje, nebo, jak naznačují výše zmíněné výsledky, zůstalo rozložení pozitivních a negativních postojů v české společnosti více méně zachováno?

Mezi respondenty, kteří v referendu hlasovali pro vstup České republiky do Evropské unie, panuje výrazně vyšší míra spokojenosti s naším členstvím v této organizaci. Nespokojenost s členstvím vyjádřilo pouze 5 % občanů, kteří tehdy vstup do Evropské unie podpořili. Naopak mezi voliči hlasujícími v referendu proti vstupu výrazně převažuje nespokojenost nad spokojeností. Nespokojenost s členstvím v Evropské unii panuje mezi 84 % těch, kteří v referendu hlasovali proti vstupu. Zajímavou skupinu představují voliči, kteří se, ať už z jakéhokoliv důvodu, referenda nezúčastnili. I ti jsou nyní v převážné většině s členstvím v Evropské unii spokojeni (spokojenost vyjádřilo téměř 60 % z nich). Vysoká míra spokojenosti je rovněž charakteristická pro respondenty, kteří v době konání referenda neměli volební právo. Z nich v současné době vyjadřuje spokojenost s členstvím 95 %.

Obecný postoj k procesu evropské integrace a naši roli v něm vyjadřovali občané také v odpovědi na otázku, zda je podle jejich názoru členství České republiky v Evropské unii dobrá či špatná věc. V porovnání s otázkou mapující spokojenost s členstvím v Evropské unii měli respondenti v této otázce možnost zvolit rovněž neutrální odpověď, tedy že členství není ani dobrá, ani špatná věc. I tato otázka nabízí cennou možnost časového srovnání, neboť byla ve stejném znění respondentům položena krátce po vstupu České republiky do Evropské unie, tj. v červnu 2004.

Češi jsou oproti minulému roku opět o něco eurooptimističtější. Za dobrou věc považují členství naší země v Evropské unii čtyři z deseti Čechů, přibližně stejný podíl dotázaných zaujal neutrální stanovisko. Jednoznačně negativní

Jak dokládají výše zmíněné údaje, rok po vstupu do Evropské unie vnímá převážná většina české veřejnosti naše členství pozitivně, je s ním spokojena a pokládá ho za dobrou věc. Po roce, kdy jsme si projekt společné Evropy vyzkoušeli tak říkajíc na vlastní kůži, panují v české společnosti nálady ještě optimističtější a pozitivnější než v době, kdy byla Česká republika v Evropské unii úplným nováčkem. Lze tedy snad předpokládat, že některé obavy, které vstup do Evropské unie v českém prostředí provázely, nebyly naplněny, a že současná podoba členství naší země v Evropské unii je pro většinu českých občanů ve většině svých aspektů přijatelná.

Podívejme se nyní podrobněji, jak vypadají „eurooptimisté“ a „europesimisté“ v české společnosti. Spokojenost s naším členstvím v Evropské unii je výrazně vyšší mezi studenty a vůbec mladými lidmi ve věku od 15 do 29 let a dále mezi dotázanými s vysokoškolským vzděláním, vyššími příjmy a mezi těmi, kteří pracují ve vedoucích funkcích. Co se týče politické orientace, pak vyšší míra spokojenosti panuje mezi voliči ČSSD, ODS a KDU-ČSL. Nespokojení s členstvím České republiky v Evropské unii jsou naopak častěji lidé

Tabulka 2: Je členství České republiky v Evropské unii dobrá, nebo špatná věc?

	červen 2004	květen 2005
dobrá věc	35	41
ani dobrá, ani špatná věc	43	39
špatná věc	14	11
neví	8	9

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-06; výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-05.

Tabulka 3: Souhlas/hesouhlas se členstvím své země v EU (v %)

	ČR ²	Maďarsko	Polsko	Slovensko
rozhodně souhlasí	31	31	43	38
spíše souhlasí	39	41	36	45
spíše nesouhlasí	17	16	10	11
rozhodně nesouhlasí	6	6	4	4
neví	7	6	7	2

Zdroj: Výzkum realizovaný pod záštitou organizace CEORG agenturami CWM (ČR), TÁRKI (Maďarsko), CBOS (Polsko) a FOCUS (Slovensko) v březnu 2005 na reprezentativním vzorku populace dané země starší 18 let.

starší, především lidé nad 60 let věku, kteří spadají do kategorie „nepracující důchodce“. Nižší míra spokojenosti panuje rovněž mezi občany s nízkými příjmy i životní úrovní a mezi respondenty se středním vzděláním bez maturity či vyučenými. Z hlediska politické orientace pak mezi nespokojenými nalezneme častěji voliče KSČM a dále ty, kteří se nepřiklánějí k žádné politické straně a případných voleb se nechtějí zúčastnit.

Projekt sjednocené Evropy hodnotíme převážně pozitivně. Zda je stejná situace rovněž v dalších evropských nováčcích, zjišťovalo CWM v březnu 2005, když v rámci mezinárodní spolupráce zastřešené organizací CEORG¹ do svého šetření zahrnuje několik otázek mapujících postoje české veřejnosti k členství v Evropské unii a Severoatlantické alianci. Stejně otázky byly položeny také respondentům v Maďarsku, v Polsku a na Slovensku. Občané všech čtyř zemí byli dotázáni, zda souhlasí s členstvím své země v Evropské unii. Díky těmto údajům máme tedy možnost porovnat názory českých občanů s názory obyvatel některých dalších zemí, které vstupovaly do Evropské unie společně s námi.

Ve všech zemích visegrádské čtyřky souhlasí se členstvím své země v Evropské unii naprostá většina občanů. Nejvyšší míra souhlasu se členstvím v Evropské unii panuje na Slovensku (83 % podíl souhlasících) a v Polsku (79 %). Obyvatelé Maďarska a České republiky vyjadřovali souhlasné stanovisko o něco méně často, i tak se ale v těchto zemích staví kladně k členství v Evropské unii sedm z deseti občanů starších 18 let.

Češi jako občané Evropské unie

Jak už bylo zmíněno v úvodu článku, občané České republiky jsou již více než rok rovněž občany Evropské unie. Řada obyvatel naší země se obávala některých možných negativních jevů spojených s přistoupením, přesto však voliči v referendu vstup do Evropské unie podpořili. Jak se čeští občané staví v současnosti k faktu, že jsme součástí sjednocené Evropy, a k evropskému občanství? Věřjí, že rozhodnutí, která Evropská unie uskuteční, budou v zájmu naší země i jich samotných? To jsou otázky, na které se pokusím v další části článku odpovědět.

Téměř polovina obyvatel České republiky se alespoň někdy cítí nejen jako občan České republiky, ale i jako občan Evropské unie. Naopak nikdy tento pocit nemají čtyři z deseti českých občanů. V porovnání se situací krátce po vstupu do Evropské unie lze konstatovat, že pocit evropské sounáležitosti v Čechách vzrostl. Alespoň někdy se totiž evropskými občany cítí o 8 % více obyvatel České republiky, než tomu bylo v červnu 2004.

Poněkud odlišný pohled na postoje Čechů k evropské integraci nabízí analýza odpovědi na otázku, zda se cítíme být hrdí na to, že jsme občany Evropské unie. I tato otázka byla respondentům ve stejném znění položena krátce po

Tabulka 4: Cítíte se být nejen občanem České republiky, ale i občanem Evropské unie?

	červen 2004	květen 2005
často	6	10
někdy	35	39
nikdy	48	41
neví	11	10

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-06;
výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-05

vstupu do Evropské unie, takže máme možnost porovnat, zda hrdost na evropské občanství v české společnosti vzrostla či klesla.

V červnu 2004 uvedla více než polovina dotázaných občanů, že na skutečnost, že jsou občany Evropské unie, není příliš hrdá či dokonce není hrdá vůbec. Hrdost na evropské občanství pocítovali pouze tři z deseti Čechů. Po více než roce členství v Evropské unii pocítuje hrdost na evropské občanství více Čechů, než když jsme do Unie vstupovali. Velmi či docela hrdí jsou čtyři z deseti obyvatel České republiky, o něco větší podíl oslovených ale uvedl, že na skutečnost, že jsou občany Evropské unie, nejsou příliš hrdí či dokonce nejsou hrdí vůbec. Pocit hrdosti na evropské občanství velmi významně koresponduje s celkovou spokojeností s naším členstvím v této mezinárodní organizaci. Respondenti, kteří jsou s naším členstvím v Evropské unii spokojeni, také mnohem častěji pocítují hrdost na to, že jsou občany Evropské unie.

Obavy ze vstupu do Evropské unie se mnohdy týkaly toho, že po začlenění do této organizace nebudeme moci o všech svých záležitostech rozhodovat zcela sami, ale budeme muset brát v úvahu rovněž názory dalších členských států. Lidé v této souvislosti mnohdy vyjadřovali názor, že rozhodnutí Evropské unie často nebudou v zájmu České republiky či že nebudou v zájmu „obyčejných lidí“, tedy podobných lidí, jako jsou oni sami. Jak se na tento problém Češi dívají v současnosti, ukazují tabulky 6 a 7.

Většina českých občanů (55 %) nevěří, že rozhodnutí Evropské unie budou v zájmu České republiky. Optimističtí jsou naopak v tomto směru čtyři z deseti obyvatel naší země. V hodnocení toho, zda budou rozhodnutí Evropské unie v zájmu České republiky, jsou respondenti podstatně optimističtější, než byli krátce po vstupu České republiky do Evropské unie. Tehdy věřili v soulad rozhodnutí Evropské unie se zájmy České republiky pouze tři z deseti oslovených.

O tom, že rozhodnutí Evropské unie budou v zájmu lidí, jako jsou oni, pochybují lidé ještě častěji než o tom, že budou v zájmu České republiky. Pozitivně v tomto smyslu

Tabulka 5: Cítíte se být hrdý na to, že jste občanem Evropské unie?

	červen 2004	květen 2005
velmi hrdý	2	4
docela hrdý	27	36
ne příliš hrdý	27	25
vůbec ne hrdý	26	22
neví	18	13

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-06;
výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-05

Tabulka 6: Věříte, že rozhodnutí Evropské unie budou v zájmu České republiky?

	červen 2004	květen 2005
rozhodně věří	3	5
docela věří	27	32
moc tomu nevěří	48	39
vůbec tomu nevěří	14	16
neví	8	8

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-06;
výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-05

Tabulka 7: Věříte, že rozhodnutí Evropské unie budou v zájmu lidí, jako jste vy?

	červen 2004	květen 2005
rozhodně věří	3	5
docela věří	24	27
moc tomu nevěří	39	34
vůbec tomu nevěří	26	25
neví	9	9

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-06;
výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-05

hodnotí rozhodování v Evropské unii jen necelá třetina oslovených, negativně pak přibližně šest z deseti dotázaných občanů. Přes skepsi, která v této otázce panuje, jsou Češi opět o něco optimističtější, než byli v červnu 2004. Tehdy doufala v soulad rozhodnutí Evropské unie se zájmy lidí, jako jsou oni sami, jen čtvrtina dotázaných.

Výhody a nevýhody členství České republiky v Evropské unii

Přibližně rok po začlenění České republiky do Evropské unie jsme dali respondentům průzkumu Centra pro výzkum veřejného mínění SOÚ AV ČR možnost zamyslet se nad hlavními výhodami a nevýhodami, které členství v této mezinárodní organizaci naší zemi přináší. Nejprve jsme tedy osloveným položili otázku zjišťující, co je podle jejich názoru největším přínosem členství České republiky v Evropské unii. Jednalo se o otevřenou otázku, tj. bez nabídky odpovědí, a respondenti tak měli možnost spontánně uvést až dvě různé odpovědi.

Nejčastěji zmiňovaným přínosem členství v Evropské unii bylo otevření hranic, které českým občanům umožnilo bezproblémové cestování do ostatních členských států Evropské unie. Tuto skutečnost označilo za největší přínos 43 % oslovených občanů. Téměř pětina respondentů v našem výzkumu vyjádřila názor, že největším přínosem začlenění naší země do evropských struktur je otevření nových pracovních příležitostí v členských státech Evropské unie. Respondenti také vyjadřovali názor, že díky tomuto jevu by mohla v České republice poklesnout nezaměstnanost. Přibližně desetina českých občanů v této souvislosti rovněž zmínila otevření evropského trhu umožňující volný pohyb zboží. Přibližně stejný podíl oslovených ocenil, že vstupem do Evropské unie se Česká republika začlenila do velkého celku, do sjednocené Evropy. Dále oslovení často dodávali, že Česká republika se díky členství v Evropské unii otevírá světu a dostává se z určité izolace, je prostě součástí Evropy.

Ne všichni oslovení občané byli schopni a ochotni jmenovat výhody, které České republice členství v Evropské

unii přináší. Necelá desetina oslovených občanů v našem průzkumu uvedla, že podle jejich názoru nemá toto členství pro naši zemi žádné výhody a přináší s sebou jen samé nepříjemnosti.

Poměrně často zmiňovanou výhodou (tuto odpověď uvedlo necelých 9 % dotázaných) byl také přísun peněz z rozpočtu a fondů Evropské unie a příspěvky na různé projekty, které Evropská unie poskytuje. Občané v našem výzkumu dále ocenili, že po vstupu České republiky do Evropské unie se českým občanům rozšířily a zjednodušily možnosti studia v ostatních zemích Unie. Více než 5 % oslovených rovněž uvedlo, že evropská spolupráce má příznivý dopad na českou ekonomiku. Konkrétně respondenti hovořili zejména o růstu zahraničních investic, růstu hrubého domácího produktu České republiky nebo o celkovém posílení ekonomiky a růstu hospodářství.

Vnímání projektu sjednocené Evropy ale v myslích českých občanů rozhodně není jednoznačně pozitivní a Češi jsou schopni vedle výhod, které členství v Evropské unii přináší, jmenovat i některé nevýhody. Proto jsme se v květnovém výzkumu všech respondentů rovněž zeptali, co jim na členství České republiky v Evropské unii nejvíce vadí. Opět se jednalo o otevřenou otázku, tj. bez nabídky odpovědí.

Přibližně třetina českých občanů nejvíce vadí pocit podřízenosti a závislosti. Respondenti si stěžovali na to, že po vstupu do Evropské unie si Česká republika nemůže o všem rozhodovat sama a že jsme se v mnohém museli podřídit nařízením a normám, které od nás Evropská unie vyžaduje. Čechům navíc tato opatření mnohdy připadají zcela nesmyslná.

Více než desetina obyvatel České republiky má dojem, že Česká republika má v Evropské unii pouze druhořadé postavení a není zcela rovnoprávná s ostatními členskými státy. Respondenti pak v této souvislosti často dodávali, že velké státy si v Evropské unii prosadí své zájmy a to bez ohledu na zájmy České republiky. O něco nižší podíl občanů v našem výzkumu vyjádřil názor, že vstup České republiky do Evropské unie znamenal v naší zemi pokles životní úrovně, růst cen a pokles mezd, důchodů a dávek státní sociální podpory. Přibližně desetina respondentů uvedla, že jim na členství v Evropské unii vadí negativní dopady na české zemědělství. Necelá desetina Čechů se domnívá, že evropská integrace má negativní důsledky pro českou ekonomiku. Nejčastěji respondenti zmiňovali, že české podniky podle jejich názoru nejsou schopné obstát v mezinárodní

konkurenci a krachují a v důsledku toho v České republice roste nezaměstnanost.

Žádné nevýhody v souvislosti s naším členstvím v Evropské unii nezaznamenala necelá desetina oslovených občanů (9 %). Stejný podíl respondentů si myslí, že kvůli začlenění do Evropské unie přišla Česká republika o svou národní suverenitu a že se rovněž vytrácí české národní tradice, na které v Evropské unii není brán ohled. Více než 5 % dotázaných uvedlo, že na sjednocené Evropě jim vadí zejména přistěhovalectví, tedy příliv cizinců do České republiky. Respondenti pak v této souvislosti mnohdy uváděli, že cizinci nám podle jejich názoru berou práci a čeští občané pak zůstávají nezaměstnaní.

Závěr

Jak je tedy patrné z různých úhlů pohledu, kterými jsme v našich výzkumech zmapovali postoje českých občanů k členství České republiky v Evropské unii a k procesu evropské integrace vůbec, mezi českými občany existuje jistá část těch, kteří nesouhlasí s členstvím naší země v Evropské unii a se vším, co s Evropskou unií souvisí, a je velmi pravděpodobné, že jejich názor nemůže téměř nic zvíkat. Na druhou stranu lze v české populaci najít rovněž určitý podíl příznivců evropské integrace, kteří jsou s členstvím naší země v Evropské unii velmi spokojeni, cítí se být evropskými občany a jsou na tuto skutečnost náležitě hrdí. Většina české populace nemá k otázkám Evropské unie zcela vyhraněný postoj a tak, i když převážná většina Čechů je spokojena s tím, že se Česká republika stala členem Evropské unie, jsou čeští občané ve většině případů rovněž schopni vnímat i negativní stránky, které s sebou členství v této mezinárodní organizaci přináší. Na druhou stranu vnímají obyvatelé České republiky i pozitiva, která, vzhledem ke skutečnosti, že čtyři z deseti respondentů označili naše členství v Evropské unii za dobrou věc, u řady lidí převažují.

- 1 Organizace CEORG (Central European Opinion Research Group) sdružuje 3 agentury zabývající se výzkumy veřejného mínění – v České republice je to CWMM, v Maďarsku agentura TÁRKI a v Polsku agentura CBOS. S organizací CEORG příležitostně spolupracuje také slovenská agentura FOCUS.
- 2 Údaje za Českou republiku v této tabulce jsou za respondenty ve věku 18 let a starší. Ostatní údaje uváděné v článku charakterizují českou populaci ve věku od 15 let.

Druhá světová válka a československý protifašistický odboj z pohledu veřejného mínění

Jan Červenka

Letos uplynulo šedesát let od konce druhé světové války a od osvobození naší země od německé okupace. V souvislosti s tímto výročím se konala celá řada akcí a objevilo se mnoho článků nebo televizních či rozhlasových pořadů,

kteří připomínaly a rozebíraly události z jejího průběhu, klíčové vojenské operace, protifašistický odboj apod. Jak ale v současnosti s odstupem šesti desetiletí toto těžké období dějin, které mj. zásadním způsobem ovlivnilo vývoj celé

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
ano	73	80	76
ne	13	8	15
neví	14	12	9

Zdroj: IWM/CWM
Pozn.: Procenta ve sloupcích.

druhé poloviny 20. století nejen u nás, vnímá česká veřejnost a kolik toho o něm ví? Alespoň částečnou odpověď na tuto otázku by mohly dát výsledky výzkumu, který v rámci svých pravidelných kontinuálních šetření realizovalo Centrum pro výzkum veřejného mínění SOU AV ČR v listopadu 2004² a ve kterém byly zahrnuty některé otázky týkající se druhé světové války a československého protifašistického odboje.

Úvodní otázka celého tematického bloku věnovaného druhé světové válce a protifašistickému odboji zjišťovala, zda si lidé myslí, že je potřebné připomínat události druhé světové války.

Asi tři čtvrtiny dotázaných (viz tabulku 1) v šetření uvedly, že je potřebné připomínat druhou světovou válku a události z jejího průběhu, 15 % vyjádřilo názor opačný. Potřeba udržovat či posilovat historické vědomí ve vztahu k největšímu válečnému konfliktu v dějinách tak zůstává, alespoň v deklaratorní rovině, i šedesát let od jeho ukončení velmi silná. V porovnání s rokem 2000, kdy se stejná otázka objevila v tehdejší dubnovém šetření naposledy, sice poněkud vzrostl podíl respondentů, podle nichž připomínat události druhé světové války potřebné není, ale nejnovější výsledek se v podstatě příliš neliší od rozložení názorů, které bylo výzkumem zaznamenáno ještě o pět let dříve, v dubnu 1995.

Z podrobnější analýzy výsledků vyplynulo, že velmi významnými faktory, které diferencují pohled na výše zmíněnou otázku, jsou věk a v menší míře i vzdělání dotázaných. Mínění o potřebnosti připomínání druhé světové války výrazně posiluje s přibývajícím věkem. Zatímco ve skupině nejmladších respondentů ve věku 15 až 19 let byl podíl odpovídajících „ano“ jen o málo větší než polovina a podíl „ne“ se vyšplhal těsně nad hranici jedné čtvrtiny, mezi dotázanými, kteří již překročili šedesátku, si devět z deseti myslí, že druhou světovou válku je potřebné připomínat. Celkové rozložení názorů podle věkových kategorií zachycuje tabulka 2. Z hlediska vzdělání sdílají názor, že události druhé světové války je třeba připomínat, relativně častěji dotázaní s vysokoškolským diplomem. Podle stranických preferencí souhlas s myšlenkou o potřebnosti připomínání druhé světové

	potřebné	nepotřebné	neví
15 až 19 let	55	26	19
20 až 29 let	66	18	16
30 až 44 let	77	16	7
45 až 59 let	82	11	7
60 a více let	90	9	1

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11
Pozn.: Procenta v řádku.

	všichni	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
málo	43	23	35	40	46	59
dostatečně	42	53	46	45	43	32
příliš	6	8	8	5	5	4
neví	9	16	11	10	6	5

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11
Pozn.: Procenta ve sloupcích.

války častěji vyjadřovali příznivci KSČM a KDU-ČSL, do čehož se ovšem promítá zejména vliv věku, protože obě tyto strany mají nadprůměrnou podporu právě mezi seniory.

Dále se šetření zabývalo tím, zda se v současné době podle mínění veřejnosti události druhé světové války připomínají málo, dostatečně nebo příliš.

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	28	29	21
významný	39	38	47
málo významný	14	12	15
nevýznamný	2	3	2
neví	17	18	15

Zdroj: IWM/CWM

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	26	26	23
významný	41	39	47
málo významný	12	11	11
nevýznamný	1	3	1
neví	20	21	18

Zdroj: IWM/CWM

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	27	29	25
významný	43	41	46
málo významný	10	8	9
nevýznamný	1	2	2
neví	19	20	18

Zdroj: IWM/CWM

Pozn.: V tabulkách 4a až 4c jsou procenta uvedena ve sloupcích.

Z výsledků vyplynulo (viz tabulku 3), že o málo více než dvě pětiny občanů se domnívají, že se události druhé světové války v současnosti připomínají málo, stejně velký podíl si myslí, že je to dostatečné, a 6 % v šetření uvedlo, že se události druhé světové války připomínají až příliš. Mínění, že druhá světová válka je v současnosti připomínána málo, přitom zastávají výrazně častěji ti, kdo již tehdy byli na světě (59 % respondentů ve věku 60 let a více), naopak řidčeji se stejné vyjádření objevovalo u dotázaných mladších třiceti let a zejména pak u teenagerů.

V další části se výzkum zaměřil na hodnocení významu našeho domácího i zahraničního odboje pro osvobození Československa.³

Jak je patrné z výsledků zachycených v tabulkách 4a až 4c, role čs. odboje při osvobození Československa, ať už odboje domácího nebo zahraničního na západě či východě, je hodnocena převážně jako významná. Celkově za „významný“ nebo dokonce „velmi významný“ označilo 71 % respondentů zahraniční odboj na západě, 70 % zahraniční odboj na východní frontě a 68 % odboj domácí. Porovnání s předchozími výzkumy ukazuje, že tyto souhrnné podíly se příliš nemění, i když dochází k určitému statisticky relevantnímu přesunu odpovědí z kategorie „velmi významný“ do kategorie „významný“. V případě čs. odboje bojujícího na východě pak oproti předchozím výzkumům samotný podíl odpovědi „významný“ vzrostl i na úkor jiných variant než jen „velmi významný“, takže celkový podíl těch, kdo jeho roli při osvobození Československa přikládají nějaký podstatný význam, mírně vzrostl.

Pokud výsledky šetření rozčleníme podle věku (viz tabulky 5a až 5c), vidíme, že u všech tří složek čs. odboje s klesajícím věkem rychle narůstá podíl odpovědi „neví“, který se mezi nejmladšími respondenty ve věku 15 až 19 let pohyboval vždy v rozmezí 37 – 40 %. Při eliminaci nerozhodných odpovědí se u domácího a západního čs. odboje neobjevily žádné statisticky významné diference mezi jednotlivými věkovými skupinami dotázaných, v případě východního odboje bylo hodnocení jeho významu relativně lepší mezi staršími respondenty z věkových kategorií nad 45 let.

Podobným způsobem jako hodnocení významu jednotlivých složek čs. odboje pro osvobození Československa byly v šetření dále zkoumány i názory na podíl jednotlivých armád hlavních spojenců protihitlerovské koalice – Sovětského svazu, Spojených států, Velké Británie a armády Svobodné Francie – na osvobození Evropy.

Výsledky výzkumu ukázaly (viz tabulky 6a až 6d), že čeští občané připisují největší význam při osvobození evropského kontinentu podílu sovětské armády, za kterou s určitým odstupem, byť se stále vysoce převažujícím hodnocením podílu na osvobození Evropy jako významného, následují armáda Spojených států a Velké Británie. Podíl jednotek Svobodné Francie na osvobození Evropy jako „velmi významný“ či „významný“ hodnotí necelá polovina dotázaných.

Podobně jako u hodnocení významu čs. odboje pro osvobození Československa byl i u hodnocení podílu jednotlivých spojeneckých vojsk (viz tabulky 7a až 7d) zapsán velmi vysoký podíl nerozhodných odpovědí mezi mladými lidmi. Jinak se podle věku diferencovaly pouze názory na podíl sovětské armády při osvobození Evropy, který jako „velmi významný“ zdaleka nejčastěji hodnotili lidé starší 60 let. Hodnocení podílu sovětské, americké a v menší míře i britské armády se lišilo také v závislosti na politické orientaci respondentů. Zatímco roli americké a britské armády při osvobození Evropy za „velmi významnou“

Tabulka 5a: Hodnocení významu čs. domácího odboje při osvobození Československa podle věku

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	12	17	18	27	26
významný	41	44	47	50	49
málo významný	8	15	17	12	19
nevýznamný	2	1	1	3	2
neví	37	23	17	8	4

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 5b: Hodnocení významu čs. východního odboje při osvobození Československa podle věku

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	11	18	19	28	32
významný	40	39	44	52	52
málo významný	8	13	15	8	10
nevýznamný	2	1	1	1	1
neví	39	29	21	11	5

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 5c: Hodnocení významu čs. západního odboje při osvobození Československa podle věku

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	16	20	24	29	31
významný	38	41	44	50	51
málo významný	5	8	10	9	10
nevýznamný	1	1	1	1	3
neví	40	30	21	11	5

Zdroj: IWM/CWM

Pozn.: V tabulkách 5a až 5c jsou procenta uvedena ve sloupci.

označovali častěji příznivci ODS a naopak stoupcí KSČM relativně řidčeji, u hodnocení podílu sovětské armády tomu bylo zcela obráceně.

V další části se výzkum opět vrátil k čs. protifašistickému odboji. Pomocí dvou otevřených otázek, na něž každý respondent mohl uvést až tři různé odpovědi, které se při zpracování braly v potaz, šetření zkoumalo, zda lidé znají bitvy, operace či akce, do nichž se zapojili naši odbojářští, a zda znají nějaké konkrétní osobnosti z řad čs. protifašistického odboje.⁵

Pokud jde o konkrétní aktivity čs. odboje, 26 % dotázaných si na nic nevzpomnělo. Ostatní pak výrazně nejčastěji uváděli Karpatsko-dukelskou operaci, kterou mezi třemi možnostmi jmenovalo 47 % respondentů. Za ní následovaly letecká bitva o Anglii (23 %), obrana Sokolova (17 %), atentát na Heydricha (14 %), květnové povstání 1945 (10 %), Slovenské národní povstání a účast čs. letců při vylodění v Normandii (po 9 %), boje v severní Africe, zejména pak

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	38	39	34
významný	45	42	49
málo významný	6	8	7
nevýznamný	1	1	1
neví	10	10	9

Zdroj: IWM/CWM

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	21	26	22
významný	49	42	50
málo významný	14	14	14
nevýznamný	2	4	2
neví	14	14	12

Zdroj: IWM/CWM

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	13	14	11
významný	36	33	38
málo významný	29	28	30
nevýznamný	5	7	6
neví	17	18	15

Zdroj: IWM/CWM

	duben 1995	duben 2000	listopad 2004
velmi významný	57	56	51
významný	30	32	36
málo významný	2	2	3
nevýznamný	1	1	1
neví	10	9	9

Zdroj: IWM/CWM

Pozn.: V tabulkách 6a až 6d jsou procenta uvedena ve sloupci.

Tobruk (5 %), účast našich letců v RAF obecně a jejich podíl na jiných operacích, než byla již uvedená letecká bitva o Anglii či letecká podpora vylodění v Normandii (5 %), boje na východní frontě obecně nebo konkrétní akce v průběhu osvobozování Ukrajiny, jako např. Kyjev či Bílá Cerkev (5 %), Ostravská operace (3 %), založení samostatné čs. jednotky v Buzuluku (3 %), nasazení čs. pozemních vojáků na západě, zejména při obléhání německé pevnosti v Dunkerque (2 %),

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	34	30	32	37	35
významný	37	51	53	49	51
málo významný	2	6	7	8	9
nevýznamný	2	1	0	1	1
neví	25	12	8	5	4

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	20	17	18	27	26
významný	41	48	55	50	49
málo významný	7	16	13	14	16
nevýznamný	2	3	3	1	2
neví	30	16	11	8	7

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	7	9	10	14	11
významný	33	37	40	37	39
málo významný	20	27	31	32	34
nevýznamný	5	8	6	6	6
neví	35	19	13	11	10

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
velmi významný	33	40	51	56	63
významný	38	42	37	36	30
málo významný	5	3	4	3	3
nevýznamný	1	3	0	0	0
neví	23	12	8	5	4

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Pozn.: V tabulkách 7a až 7d jsou procenta uvedena ve sloupci.

partyzánské hnutí na okupovaném území (2 %), výsadky na okupovaném území, zpravodajská a jiná ilegální činnost atd. Jak je patrné z tabulky 8 uvádějící podíly dotázaných, kteří zmínili mezi třemi možnostmi odpovědí právě příslušnou operaci nebo bitvu, v rozdělení podle věku, u akcí spojených

Tabulka 8: Četnost uvedení některých operací čs. odboje podle věku (%)

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
Dukla	28	35	49	50	58
Bitva o Anglii	19	21	23	23	27
Sokolovo	7	11	15	24	21
Atentát na Heydricha	15	12	14	14	15
Květnové povstání	6	4	10	14	10
Vylodění v Normandii	9	9	8	8	10
Slovenské národní povstání	7	5	8	8	17
Tobruk, Severní Afrika	2	3	5	6	5
Nezná žádnou operaci	39	38	27	22	15

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

s východní frontou (Karpatsko-dukelská operace, obrana Sokolova) se vliv věku projevuje mnohem výrazněji než u operací, které se týkaly západní fronty (Letecká bitva o Anglii, vylodění v Normandii). To zřejmě souvisí s tím, že po roce 1989 se na rozdíl od předchozích desetiletí ve vztahu k druhé světové válce a čs. zahraničnímu odboji v médiích nebo i v umělecké tvorbě věnuje daleko větší pozornost západní frontě než událostem na východě. Díky tomu se nejmladší generace v těchto případech příliš neliší od starších spoluobčanů, ačkoli jinak je její povědomí o druhé světové válce a čs. odboji v průměru podstatně nižší. Podobně je tomu i v případě atentátu na Heydricha, jemuž byla i v posledním období věnována jistá pozornost. U Slovenského národního povstání, které uváděli výrazně častěji lidé starší 60 let, se může vedle určitého mediálního opomíjení po rozdělení Československa projevat i užší citové sepětí starších obyvatel s bývalou federací. Z tabulky 8 dále plyne, že podíl těch, kdo nevedli žádnou operaci, bitvu či akci čs. odboje za druhé světové války, zřetelně roste s klesajícím věkem a nejvyšší je u lidí ve věku do 30 let.

V případě Dukly a Sokolova na straně jedné a zejména letecké bitvy o Anglii na straně druhé se projevuje členění na východní a západní odboj i z hlediska politických preferencí (viz tabulku 9). Operace na východní frontě zmiňovali relativně častěji stoupenci KSČM, zatímco příznivci ODS nadprůměrně často zmiňovali leteckou bitvu o Británii.

Tabulka 9: Četnost uvedení některých operací čs. odboje podle politické orientace (%)

	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS
Dukla	63	55	42	42
Bitva o Anglii	16	25	14	31
Sokolovo	29	17	19	13
Atentát na Heydricha	15	10	16	17
Květnové povstání	13	11	12	9
Vylodění v Normandii	12	10	8	11
Slovenské národní povstání	15	11	6	9
Tobruk, Severní Afrika	3	8	4	4
Nezná žádnou operaci	15	26	30	25

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 10: Četnost uvedení nejčastěji jmenovaných osobností čs. odboje podle věku (%)

	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
Ludvík Svoboda	27	38	45	49	56
Edvard Beneš	16	10	19	14	19
František Fajtl	6	6	11	13	13
Julius Fučík	4	4	5	10	11
Otakar Jaroš	2	5	7	5	7
Josef Gabčík	7	3	4	7	11
Jan Šverma	2	2	3	8	10
Nezná žádnou osobnost	45	45	29	27	14

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 11: Četnost uvedení nejčastěji jmenovaných osobností čs. odboje podle politické orientace (%)

	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS
Ludvík Svoboda	62	49	42	39
Edvard Beneš	6	19	17	18
František Fajtl	8	12	13	13
Julius Fučík	15	9	2	6
Otakar Jaroš	7	8	2	6
Josef Gabčík	9	7	6	8
Jan Šverma	13	7	10	3
Nezná žádnou osobnost	15	28	30	32

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Pokud jde o konkrétní účastníky protifašistického odboje, žádného z nich si nevybavilo 29 % dotázaných. Mezi mnoha jmenovanými osobnostmi se objevoval zdaleka nejčastěji generál Ludvík Svoboda (45 %), za nímž následovali dr. Edvard Beneš (16 %), generál František Fajtl (11 %), Julius Fučík (7 %), kapitán Otakar Jaroš, Josef Gabčík a Jan Šverma (shodně po 6 %), Jan Masaryk a Jan Kubiš (po 4 %), generál Karel Klapálek, kapitán Ján Nálepka a generál Heliodor Píka (po 3 %) atd. Celkově se v odpovědích respondentů vyskytla více než stovka osobností patřících k domácímu či zahraničnímu odboji a čs. vojáků bojujících na západní nebo východní frontě.

Relativně nižší povědomí o druhé světové válce mezi mladšími lidmi se projevilo i u otázky týkající se osobností čs. odboje (viz tabulku 10). Podíl těch, kdo nikoho neznali nebo nevedli, byl výrazně vyšší mezi lidmi ve věku do 30 let. Z hlediska politické orientace se objevily rozdíly zejména u osobností z komunistického odboje a/nebo z východní fronty, které vesměs častěji zmiňovali lidé preferující KSČM. Ti naopak poněkud sporadičtěji uváděli osobnosti nekomunistického nebo západního odboje, jako např. Edvarda Beneše či generála Františka Fajtla.

Ještě názorněji jsou politicky a věkově určené rozdíly patrné v tabulkách 12 až 15, které ukazují, kolik představitelů východního či komunistického a naopak západního, nekomunistického odboje respondenti uvedli v rozdělení podle věku a politické orientace. Z hlediska věku se v případě východního nebo komunistického odboje (viz tabulku 12) projevují zřetelné rozdíly mezi jednotlivými kategoriemi,

Tabulka 12: Počet představitelů východního nebo komunistického odboje v odpovědích respondentů celkově a podle věku (%)

	celkem	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
žádný	43	62	56	43	39	32
jeden	36	31	34	39	36	36
dva	16	5	9	16	19	22
tři	5	2	1	2	6	10

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 13: Počet představitelů západního nebo nekomunistického odboje v odpovědích respondentů celkově a podle věku (%)

	celkem	15-19 let	20-29 let	30-44 let	45-59 let	60 a více let
žádný	62	68	74	58	63	51
jeden	24	19	17	29	24	29
dva	12	11	8	11	10	16
tři	2	2	1	2	3	4

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 14: Počet představitelů východního nebo komunistického odboje v odpovědích respondentů podle politické orientace (%)

	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS
žádný	24	40	48	51
jeden	39	34	35	33
dva	22	22	15	13
tři	15	4	2	3

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

Tabulka 15: Počet představitelů západního nebo nekomunistického odboje v odpovědích respondentů podle politické orientace (%)

	KSČM	ČSSD	KDU-ČSL	ODS
žádný	71	55	57	58
jeden	21	33	29	24
dva	6	9	13	14
tři	2	3	1	4

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11
Pozn.: V tabulkách 12 až 15 jsou procenta uvedena ve sloupci.

přičemž s klesajícím věkem výrazně klesá frekvence výskytu jmen čs. vojáků bojujících na východní frontě či příslušníků komunistického odboje. U západního, respektive nekomunistického odboje (viz tabulku 13) je tentýž trend výrazně slabší, což je zjevný důsledek již dříve zmiňované skutečnosti, že pokud se v posledních letech věnovala druhé světové válce a čs. protifašistickému odboji nějaká pozornost, většinou směřovala k dění na západní frontě a k nekomunistickému odboji.

Z hlediska politické orientace je pak v rozčlenění odboje na východní či komunistický na straně jedné a západní či nekomunistický na straně druhé velmi zřetelný rozdíl mezi stoupenci KSČM a voliči jiných parlamentních stran, které

jsou co do počtu svých příznivců v souboru dotázaných zastoupeny dostatečně na to, aby bylo možné je statisticky relevantním způsobem analyzovat (viz tabulky 14 a 15). Lidé preferující KSČM výrazně častěji než ostatní uváděli osobnosti z řad komunistického odboje či vojáků bojujících na východní frontě, v případě nekomunistického odboje a západní fronty tomu bylo naopak, i když rozdíl byl zde o něco menší, protože celkově stoupenci KSČM uváděli častěji a více nějaké konkrétní osobnosti spojené s odbojem, což je do jisté míry dáno i tím, že věkovým složením je elektorát KSČM v průměru starší a že téma druhé světové války je mu tím pádem bližší než příznivcům jiných stran.

Z výše uvedených výsledků výzkumu a provedených analýz lze vyvodit některé obecnější závěry. V první řadě je zřejmé, že s odstupem času se oslabuje zájem a vnitřní potřeba lidí udržovat vlastní povědomí o druhé světové válce a čs. protifašistickém odboji. Ačkoli v rovině deklarací respondentů v případě otázky o potřebnosti připomínání druhé světové války není vidět mezi roky 1995 a 2004 jednoznačný posun, protože mezi rokem 1995 a 2000 byl zaznamenán výrazný nárůst podílu lidí, kteří připomínání událostí z druhé světové války považovali za žádoucí, rozdíly mezi generacemi jsou i v tomto případě dosti markantní. U otázky, v níž respondenti hodnotili, zda se druhá světová válka připomíná dostatečně či nikoli, a zejména pak u dotazů zkoumajících reálné povědomí občanů o čs. protifašistickém odboji a jeho činnosti, byly rozdíly z hlediska věku ještě výraznější. Vzájemné diference přitom existují mezi všemi věkovými skupinami, ale, což je nejlépe patrné na podílu respondentů, kteří neznali žádnou osobnost čs. odboje nebo kteří si nevybavili žádnou akci tohoto odboje, velmi výrazný zlom se objevuje hlavně mezi skupinami oddělenými hranicí 30 let, tj. hranicí, která více či méně odděluje mladé lidi, kteří středoškolské nebo i základní vzdělání na druhém stupni absolvovali až po revoluci roku 1989, což pravděpodobně není náhoda.

Zejména v prvních letech po pádu komunistického režimu byla druhá světová válka mnohdy vnímána jako silně zprofanované téma, protože její interpretace, stejně jako interpretace celých moderních dějin a hlavně dějin 20. století, byla v předchozích desetiletích podřizována ideologickým a politickým potřebám komunistické strany a vládnoucí garnitury. Problémy spojené s politickou citlivostí výkladu moderních dějin se v době zejména krátce po roce 1989 navíc často řešily tím, že se tyto dějiny v rámci dějepisu nevykládaly vůbec nebo jen velice letmo. Postoj politických elit ke druhé světové válce v prvních letech po revoluci přitom kolísal mezi absolutním nezájmem a ostentativní snahou vymezovat se téměř jakkoli a za jakoukoli cenu vůči bývalému režimu.⁶ Je dosti pravděpodobné, že tehdejší atmosféra měla výrazný vliv na výsledky výzkumu z roku 1995, ve kterém byl podíl lidí považujících za potřebné připomínat si události z druhé světové války relativně nižší než o pět let později, kdy se po volebním vítězství ČSSD mj. výrazně změnil postoj a přístup politických elit k druhé světové válce a k protifašistickému odboji.

Po změně režimu v roce 1989 se pochopitelně radikálně změnila i samotná interpretace událostí druhé světové války, přičemž pozornost se začala věnovat především kapitolám, které dřívější oficiální výklad tendenčně zamlčoval či zkresloval. V podmínkách pluralitní demokracie a svobody vyjadřování se objevovaly i „pluralitní“, vzájemně rozporné výklady v souvislosti s druhou světovou válkou, protifašistickým odbojem a poválečným uspořádáním. Přesun těžiště zájmu k dříve opomíjeným, protože politicky nepohodlným

čs. letcům a ostatním vojákům působícím na západní frontě, respektive k příslušníkům nekomunistického odboje, kteří se po válce a po příchodu komunistů k moci často stávali terčem persekucí, se jasně projevil i ve výsledcích uskutečněného výzkumu, jak ukazují výše uvedené analýzy. Na druhou stranu se však ještě výrazněji projevilo i to, že opomíjenými se staly jiné části čs. protifašistického odboje, především pak vojáci bojující na východní frontě.

Dalším závěrem, který lze na základě dat a provedených analýz vyvodit a který souvisí do značné míry s tím, co bylo uvedeno výše, je to, že pohled na druhou světovou válku i na čs. protifašistický odboj je politicky diferencovaný. Projevilo se to celkem zřetelně u hodnocení významnosti podílu, který měly jednotlivé spojenecké armády při osvobozování Evropy, ale patrné to bylo i u odpovědí na otevřené otázky týkající se aktivit a osobností čs. protifašistického odboje. Je zřejmé, že podstatná část veřejného mínění přejímá nebo si sama vytváří v pohledu na historii (a určitě to neplatí pouze o druhé světové válce a čs. protifašistickém odboji) určité politicky zabarvené stereotypy, které vyhovují jejímu současnému politickému přesvědčení a pohledu na svět. Tato tendence přitom není charakteristická jen pro jednu konkrétní politickou doktrínu, ale má v podstatě obecný charakter.

- 1 Šetření probíhalo ve dnech od 8. do 15. listopadu 2004 na reprezentativním souboru 1027 respondentů odpovídajícímu složením z hlediska věku, pohlaví, vzdělání, velikosti místa bydliště a regionu struktury české populace ve věku od 15 let.
- 2 Otázka: „Jak byste hodnotil význam československého domácího, východního a západního odboje pro osvobození Československa?“
- 3 Otázka: „Vzpomenete si v souvislosti s československým protifašistickým odbojem nebo československými vojáky v zahraničí na nějakou konkrétní bitvu, akci či operaci, které se zúčastnili?“
- 4 Otázka: „Vzpomenete si na některou z osobností československého domácího či zahraničního protifašistického odboje?“
- 5 Výmluvnou ilustraci postojů politických elit ke druhé světové válce představuje např. to, že po dlouhý úsek 90. let se žádný z vysokých ústavních činitelů v čele s prezidentem Havlem neúčastnil pietního shromáždění při výročí vyvraždění Lidic, nemluvě o zanedbaném a zdevastovaném stavu, do něhož se během 90. let dostal samotný lidický památník a světoznámý růžový sad. Jiným ilustrativním příkladem bylo dvojí přemalování tanku na smíchovském památníku osvobození Prahy růžovou barvou počátkem 90. let.

Národnost ve sčítání lidu v českých zemích

Gabriela Šamanová

Česká republika má v důsledku historicko-sociálních faktorů ve své populaci zastoupeny národnostní menšiny. V demokratickém státě musí mít všechny menšiny zajištěna stejná práva a možnost rozvíjet vlastní kulturní identitu jako většinová společnost. Smysl zjišťování etnického složení tkví v nutnosti zmapovat, kde a pro koho je třeba vyvíjet nějaká opatření, především ve sféře vzdělávání a sociálních služeb. Některá práva národnostních menšin se přímo odvíjejí od četnosti příslušníků národnosti zjištěné při sčítání lidu (např. zřízení výboru pro národnostní menšiny, realizace práva na vícejazyčné názvy a označení obce, ulic nebo budov státních orgánů, práva na vzdělávání v jazyce národnostní menšiny apod.).

Po ukončení první světové války v roce 1918 byla samostatná Republika československá formálně koncipována jako národní stát Čechů a Slováků, avšak fakticky se vždy počítalo s existencí národnostních menšin. Republika převzala povinnost zajistit svým národnostním menšinám jejich přirozený kulturní rozvoj, což bylo zakotveno jak v mírových smlouvách, tak ve vnitrostátním zákonodárství (Srb 1990). V současnosti, kdy se Česká republika začlenila do Evropské unie, musí splňovat všechna kritéria běžná ve vyspělých zemích i v oblasti národnostní politiky.

Jednoznačné definování pojmu národnost je složité. Giddens popisuje etnicitu jako „kulturní hodnoty a normy, které odlišují členy určité skupiny od jiných lidí“ (Giddens 1999). Etnickou skupinu tvoří členové vědomě sdílející pocit společné a zároveň externě diferencující kulturní identity.

Právě vědomí příslušnosti k určitému národu zdůrazňuje také Ortega y Gasset (1993). Obecně je za „národnost považována příslušnost k určitému národu, přičemž národ chápeme jako společenství, na jehož utváření mají největší vliv společné dějiny, společná kultura a společné území“ (Velký sociologický slovník 1996).

Při podrobnějším pohledu je podle Velkého sociologického slovníku národ definován jako třídídimenzionální pojem, kdy se jednotlivé národy vymezují třemi aspekty – kulturně, politicky a psychologicky:

- 1 kulturní identifikací je nejčastěji společný jazyk (hlavně v Evropě a ve větší části Asie), společné náboženství (Blízký východ) nebo společná dějinná zkušenost (hlavně Amerika a částečně i Afrika);
- 2 politická existence národa je dána buď vlastním státem nebo federativním či autonomním statutem v rámci vícenárodnostního státu;
- 3 psychologický rozměr spočívá v subjektivním vědomí jednotlivců o jejich příslušnosti k danému národu.

V souvislosti se sčítáním lidu vyvstává problém operacionalizace pojmu národnost, tedy problém převodu teoretických východisek národnostní příslušnosti do empiricky zjiřitelné podoby pro statistické účely. To, jaké měřítko zvolit pro nejvýstižnější zachycení národnostních poměrů, bylo předmětem dlouhodobé diskuze. Mezinárodní statistický kongres v Bruselu roku 1853 označil za rozhodující kritérium tzv. obcovací jazyk (jazyk, kterým člověk hovoří ve své

bezprostřední komunitě). První moderní sčítání na území Rakouska-Uherska v roce 1869 národnostní příslušnost nezjišťovalo. Šetření národnostních poměrů proběhlo v českých zemích až v roce 1880, kdy se rakouská vláda rozhodla opatřit pro potřebu státní a místní správy statistický přehled národností. Přestože na statistickém kongresu v Petrohradě roku 1872 bylo změněno předchozí usnesení z Bruselu a za znak národnosti byla tehdejší odbornou veřejností považována řeč mateřská, při rakousko-uherském soupisu v roce 1880 byla národnost určována podle obcovací řeči. Dotaz na obcovací řeč byl součástí všech dalších soupisů obyvatelstva v Rakousku-Uhersku v letech 1890, 1900 a 1910. Häufler (1970) se domnívá, že výsledkem mapování národnostního složení obyvatelstva podle obcovací řeči bylo značné nadhodnocení počtu příslušníků většinových národností. Ke zkreslování docházelo mimo jiné i v důsledku tvrzení, že Češi žijící v převážně německém prostředí nemohou používat jiné obcovací řeči, než německé. Z toho plyne, že volba řeči obcovací pro zjišťování národnostních poměrů byla pro střední Evropu s jejími četnými národnostními menšinami nešťastná, protože národnostní poměry se tímto způsobem daly zjistit pouze přibližně. První objektivní zjišťování národnostních poměrů v českých zemích bylo provedeno až po vzniku samostatného Československa při sčítání lidu roku 1921, kdy byla národnostní příslušnost definována jazykem mateřským. Antonín Boháč, organizátor prvního a druhého poválečného sčítání v letech 1921 a 1930, navrhoval rozlišení kmenového původu pomocí mateřského jazyka a vedle toho zjišťování národnosti jako věci osobního přesvědčení. Vládou však byla vybrána definice národnosti jako kmenové příslušnosti, jejímž znakem je mateřský jazyk. Po druhé světové válce byla zvolena naopak druhá metoda, deklarace národnosti jako „osobního národního přesvědčení“. V roce 1970 se vedle subjektivního rozhodnutí o příslušnosti k národnosti objevila i otázka na mateřský jazyk. Obě tato hlediska byla podkladem zjišťování národnosti ve sčítání lidu v roce 1991 i v zatím posledním sčítání v roce 2001. Sčítání lidu v roce 1980 otázku na mateřský jazyk neobsahovalo.

Soupis obyvatelstva před rokem 1921

Národnostní složení se v českých zemích systematicky sleduje od roku 1880, kdy soupis obyvatelstva poprvé obsahoval dotaz na národnostní příslušnost. Zjišťování národnostních poměrů bylo až do roku 1910 součástí soupisů lidu každých deset let. Příslušnost k národnosti se určovala podle obcovací řeči (Umgangssprache).

V průběhu let 1880-1910 k výraznějším změnám v poměru dvou nejčetněji zastoupených národností nedošlo. Ve sledovaném období představovali Češi trvale asi 2/3

a Němci 1/3 z celkového počtu obyvatelstva českých zemí. Počet Čechů v oficiálních statistikách byl však podhodnocen. Podle soukromých sčítání, organizovaných českými národními spolky, bylo při každém z rakouských sčítání vždy několik set tisíc Čechů zapsáno jako obyvatelstvo německé obcovací řeči (Häufler 1970). Podíl obyvatelstva české obcovací řeči zůstal od roku 1880 po následující dvacetileté období na zhruba stejné úrovni a to i přesto, že české obyvatelstvo mělo v celém pozorovaném období větší přirozený přírůstek než obyvatelstvo německé. Z těchto údajů můžeme vyčíst tzv. odnárodnňování neboli poněmčování Čechů. Významnější změna byla zjištěna v posledním rakousko-uherském sčítání z roku 1910, kdy podíl Čechů vzrostl o 0,5 % na úkor Němců (počet příslušníků ostatních národností se proti předchozímu cenzu nezměnil). Tendence zvětšování se podílu Čechů na úkor Němců pokračovala i v dalších letech hlavně díky obyvatelstvu Moravy a Slezska, kde dosahovali Češi značně vyšších hodnot přirozeného přírůstku než Němci.

Meziválečný vývoj národnostního složení

Po ukončení první světové války vznikla v roce 1918 samostatná Republika československá. První sčítání obyvatelstva v nově vytvořeném státě se konalo 15. 2. 1921. Způsob zjišťování národnosti podle obcovací řeči z bývalého Rakouska-Uherska byl pro účely novodobého sčítání naprosto nevyhovující. Výsledkem snahy o nalezení definice národnosti, pomocí které by se podařilo co nejlépe a nejpresněji zmapovat národnostní složení v Československu, bylo rozhodnutí, že: „Národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž hlavním znakem jest zpravidla mateřský jazyk“ (Sčítání lidu 1921). Těto definici se vymykalo národnostní určení Židů, kteří směli napsat národnost židovskou, i když nepoužívali hebrejštinu jako svůj mateřský jazyk. Národnosti česká a slovenská nebyly zjišťovány odděleně, ale byly pojaty jako jedna společná národnost československá. V českých zemích žilo však v období sčítání 1921 a 1930 jen malé procento Slováků (okolo 0,4 %), při interpretaci výsledků můžeme tudíž československou národnost považovat v podstatě za českou.

Samotné výsledky sčítání z roku 1921 ukázaly výrazné změny proti cenzu z roku 1910. Přesto, že válka způsobila absolutní úbytek obyvatelstva, „Čechů“ mezi lety 1910 a 1921 435 tisíc přibylo (relativně o téměř 5 %), „Němců“ bylo napočteno o 426 tisíc méně (o 4 %). Výrazný úbytek obyvatelstva německé národnosti měl několik příčin. Německá strana utrpěla větší válečné ztráty a současně dosahovala nižší úrovně plodnosti. V neposlední řadě přispěla k této změně i jiná metodika sčítání. Češi, kteří byli za Rakouska-Uherska zapisováni jako obyvatelstvo německé obcovací řeči, se podle nové definice přihlásili k české národnosti. Ke své národnosti se nově přihlásilo přes 30 tisíc Židů a to hlavně z řad obyvatelstva německé obcovací řeči.

Výsledky sčítání z roku 1930 nepřekvapily žádnou větší změnou proti sčítání z roku 1921. Definice národnosti byla velmi podobná: „Národnost se zapisuje zpravidla podle mateřského jazyka. Jinou národnost, než pro kterou svědčí mateřský jazyk, lze zapsat jen tehdy, jestliže sčítaná osoba nemluví mateřským jazykem ani ve své rodině ani v domácnosti a úplně ovládá řeč oné národnosti. Židé mohou napsat národnost židovskou“ (Sčítání lidu 1930). Započatý trend zvětšování se rozdílů mezi počty příslušníků české a německé národnosti se potvrdil. Česká národnost v poměrném zastoupení o jedno procento posílila, německá národnost naopak o jedno procento oslabil.

Tabulka 1: Národnostní složení českých zemí podle rakouských jazykových statistik

rok	přítomné obyvatelstvo podle obcovací řeči (%)				celkový počet přítomného obyvatelstva
	řeč česká	řeč německá	řeč polská	ostatní	
1880	62,5	35,8	1,0	0,7	8 222 013
1890	62,4	35,6	1,2	0,8	8 665 421
1900	62,4	35,1	1,6	0,9	9 372 140
1910	62,9	34,6	1,6	0,9	10 078 637

Zdroj: Häufler 1970

Tabulka 2: Národnostní složení obyvatelstva České republiky v letech 1921 a 1930

Národnost	absolutně		relativně v %	
	1921	1930	1921	1930
československá	6 774 715	7 349 039	67,7	68,8
ruská a ukrajinská	13 343	22 657	0,1	0,2
německá	3 061 369	3 149 820	30,6	29,5
maďarská	7 046	11 427	0,1	0,1
židovská	35 699	37 093	0,4	0,4
polská	103 521	92 689	1,0	0,9
jihoslovenská	–	4 749	–	0,0
rumunská	–	966	–	0,0
cikánská	–	227	–	0,0
ostatní	10 038	5 719	0,1	0,1
celkem	10 005 734	10 674 386	100	100

Zdroj: Sčítání lidu 1921, 1930

Změny v distribuci podle národnosti ovlivňovala po roce 1920 především přirozená měna obyvatelstva za současné se zmenšujícího významu migrace a asimilace. Pokles porodnosti, který pokračoval i v třicátých letech, měl hlavně ekonomické příčiny (světová hospodářská krize) a naznačoval poměrně nepříznivý populační vývoj českých zemí. Národnostně se však situace vyvíjela stále ve prospěch české většiny. Stejně jako před rokem 1918 pokročil depopulační proces více u Němců.

K posilování české většiny přispívalo i překlánění národností neboli dobrovolná asimilace, která probíhala hlavně prostřednictvím uzavírání smíšených manželství, protože druhý manželský partner byl přirozeně převážně české národnosti. V letech 1931–1933 uzavřelo nehomogenní manželství 3 % Čechů, 5 % Němců, 86 % Židů, 83 % Poláků a 22 % Rusů a Ukrajinců (Häufler 1970).

Přirozený populační vývoj byl narušen druhou světovou válkou. Mnichovský diktát zabral téměř 30 tisíc km², což bylo téměř 37 % území českých zemí s přibližně 3 500 tisíci obyvateli, z nichž bylo podle tehdejších pramenů zhruba 400 tisíc Čechů (Macek 1995). Avšak podle novějších údajů se počty Čechů žijících na odtrženém území pohybovaly kolem 700 tisíc osob (Bartoš 1986). V roce 1939 byl obsazen i zbytek území a vyhlášen tzv. protektorát Čechy a Morava.

Vývoj národnostního složení v období po 2. světové válce do roku 1980

Za druhé světové války se sčítání obyvatelstva v Čechách nekonalo. Po válce v roce 1947 byl proveden provizorní soupis obyvatelstva českých zemí (na Slovensku v roce 1946), kde však národnost zjišťována nebyla. Další oficiální sčítání lidu se uskutečnilo až v roce 1950. Stejně jako v předchozích censech bylo šetřeno přítomné obyvatelstvo, ale definice národnosti byla jiná. Národností se rozuměla „příslušnost k národu, s jehož kulturním a pracovním společenstvím je sčítaný vnitřně spjat“ (Sčítání lidu 1950) a definice tak vlastně svým způsobem nechávala rozhodnutí o příslušnosti k národnosti na dotázaném. Poválečný antagonismus k Němcům a strach z odsunu (do roku 1947 bylo odsunuto více než 2,5 milionu Němců z 2 645 tisíc v roce 1945) však způsobily, že se ke své národnosti mnoho Němců v Čechách (a Maďarů na Slovensku) nepřihlásilo. Další

Tabulka 3: Národnostní složení obyvatelstva České republiky v letech 1950 a 1961

Národnost	absolutně		relativně v %	
	1950	1961	1950	1961
česká	8 343 558	9 023 501	93,8	94,3
slovenská	258 025	275 997	2,9	2,9
ruská a ukrajinská	13 384	19 549	0,2	0,2
polská	70 816	66 540	0,8	0,7
německá	159 938	134 143	1,8	1,4
maďarská	13 201	15 152	0,2	0,2
bulharská	–	3 957	–	0,0
srbochorvatská	–	3 205	–	0,0
ostatní	19 770	19 392	0,2	0,2
nezjištěná	11 441	10 095	0,1	0,1
celkem	8 896 133	9 571 531	100	100

Zdroj: Sčítání lidu 1950, 1961

změnou v tomto sčítání bylo uznání samostatné slovenské národnosti a zrušení národnosti cikánské. Zdůvodněním neuznání samostatné cikánské (popřípadě romské) národnosti se zabýval Ústav pro etnografii a folkloristiku, hlavním argumentem byla neexistence vlastního území.

Po masovém odsunu Němců z území Československa vzrostlo zastoupení české národnosti téměř na 94 %. Druhou nejčetnější skupinou se stali Slováci (3 %), jejich počet byl však nadhodnocen tím, že sčítáni byli všichni přítomní, tedy i ti, kteří měli trvalé bydliště na Slovensku. Německá národnost se dostala s necelými 2 % až na třetí místo. Romové, kteří byli označeni za sociální skupinu, se již nemohli přihlásit ke své zrušené národnosti a uvedli většinou národnost maďarskou nebo slovenskou. Ze statistik zmizela také (i když z jiného důvodu) národnost židovská. Židé během války z Československa buď uprchli, nebo byli vyvražděni v koncentračních táborech. Zastoupení ostatních národností v celkovém počtu obyvatelstva se příliš nezměnilo.

Otázka zjišťující příslušnost k národnosti byla v roce 1961 stejná jako v roce 1950, ale poprvé bylo šetřeno tzv. obyvatelstvo bydlící, nikoli přítomné. Česká národnost v zastoupení obyvatelstva opět mírně posílila, a to i přesto, že přirozený přírůstek jejich příslušníků byl trvale menší než průměrná hodnota přirozeného přírůstu všeho obyvatelstva. Příčinou byla asimilace ostatních národností, hlavně Slováků, kteří mají k asimilaci jazykové předpoklady. Nově byly v tomto censu zpracovány údaje i za další národnosti (Bulhaři, Srbochorvaté), jejichž podíl z úhrnu obyvatelstva byl však zanedbatelný a nedosáhl ani tisíciny všech obyvatel Česka v dalším sčítání lidu v roce 1970 zůstala definice národnosti nezměněna, ale kromě osobního přesvědčení o příslušnosti k národnosti se zjišťoval též mateřský jazyk sčítané osoby. Česká národnost opět mírně upevnila svoje postavení, jelikož i nadále docházelo k asimilaci všech národnostních menšin uzavíráním smíšených manželství. Poprvé byly v tomto censu zpracovány zvlášť údaje za ukrajinskou a ruskou národnost. Ukrajinců žilo podle sčítání v roce 1970 v České republice asi o polovinu více než Rusů.

Zjišťování národnosti podle mateřského jazyka v roce 1970 ukázalo, že počet obyvatel, kteří uvedli český mateřský jazyk, byl o 41 tisíc osob větší, než počet obyvatel hlásících se k české národnosti. Podobně nesourodé byly výsledky

Tabulka 4: Národnostní složení obyvatelstva České republiky v letech 1970 a 1980

Národnost	absolutně		relativně v %	
	1970	1980	1970	1980
česká	9 270 617	9 733 925	94,6	94,6
slovenská	320 998	359 370	3,3	3,5
ruská	9 794	10 271	0,1	0,1
ukrajinská	6 619	5 051	0,1	0,0
polská	64 074	66 123	0,7	0,6
maďarská	18 472	19 676	0,2	0,2
německá	80 903	58 211	0,8	0,6
ostatní	26 273	18 264	0,2	0,2
nezjištěná	9 947	21 036	0,1	0,2
celkem	9 807 697	10 291 927	100	100

Zdroj: Sčítání lidu 1970, 1980

také u slovenského mateřského jazyka, ke kterému se naopak přihlásilo o 54 a půl tisíce méně obyvatel než ke slovenské národnosti.

Také v následujícím sčítání lidu v roce 1980 bylo ponecháno na každém, aby se k národnostní příslušnosti vyjádřil podle vlastního přesvědčení, národnost podle mateřského jazyka se však nesledovala. V důsledku propopulačních opatření došlo sice v České republice v 70. letech ke zvýšení úrovně plodnosti, v národnostní struktuře však nebyly zaznamenány podstatnější změny s výjimkou poklesu počtu osob hlásících se k německé národnosti. Proti výsledkům sčítání lidu v roce 1970 klesl počet příslušníků německé národnosti téměř o třetinu (o 22 692 tis.).

V celém období po druhé světové válce (do sčítání v roce 1990) nebyla na rozdíl od předválečných sčítání v první republice oficiálně uznána romská národnost. Avšak při sčítání v letech 1970 a 1980 měli sčítací komisaři za úkol označovat sčítací archy vyplněné Romy písmenem „A“. Sčítací komisař při odhadu, kdo je a není Rom, vycházel z evidence romské populace tehdejšími národnostními výbory a z vlastního posouzení charakteristických znaků, např. způsobu života, znalosti jazyka, antropologických znaků aj. V roce 1970 bylo tímto způsobem v České republice napočítáno 60 279 a v roce 1980 88 587 Romů (Langhamrová, Fiala 2003).

Vývoj národnostního složení po roce 1989

Až do roku 1989, kdy došlo k zásadní změně v politickém uspořádání a k otevření hranic, byla Česká republika izolována od okolního „západního“ světa, což mělo podstatný vliv na národnostní strukturu. První sčítání lidu se v nových politických a socio-ekonomických podmínkách uskutečnilo v roce 1991. Nová situace se ale nestačila v poměrně krátkém období dvou let ve výsledcích výrazněji projevit. Spektrum sledovaných národností se sice rozšířilo, ale početní zastoupení příslušníků nových národností bylo velmi malé. K nově či znovu zavedeným národnostem patřila národnost moravská, slezská, romská, židovská, rusínská, řecká, bulharská, rumunská, rakouská a vietnamská. Malá část obyvatelstva uvedla národnost československou, ale tato národnost nebyla oficiálně zavedena. Rusíni byli v předchozích censech řazeni pod národnost ukrajinskou, avšak odlišné kulturní i demografické charakteristiky rusínské

populace vedly k rozhodnutí uznat Rusíny jako samostatnou národnost. Potřeba zavést moravskou a slezskou národnost se projevila až v průběhu sčítání, když se k moravské národnosti přihlásilo 13,2 % a ke slezské národnosti 9,4 % všech obyvatel.

Česká národnost (včetně moravské a slezské) své postavení od minulého sčítání opět posílila, ale pouze o 0,4 %, což je nejmenší nárůst za celé sledované období. K velkému poklesu došlo u národnosti slovenské (o 12,4 %). Jedním z důvodů byl asimilační proces. Slováci měli na území České republiky vysokou úroveň plodnosti, z věkové struktury slovenské národnosti je však patrné, že své děti ke slovenské národnosti přihlašuje velmi málo slovenských rodičů žijících v České republice. Dalším důvodem byl odliv k znovu zavedené romské národnosti. Ze

Tabulka 5: Národnostní složení obyvatelstva České republiky v letech 1991 a 2001

Národnost	absolutně		relativně v %	
	1970	1980	1970	1980
česká	8 363 768	9 249 777	81,2	90,4
moravská	1 362 313	380 474	13,2	3,7
slezská	44 446	10 878	0,4	0,1
slovenská	314 877	193 190	3,1	1,9
maďarská	19 932	14 672	0,2	0,1
romská	32 903	11 746	0,3	0,1
polská	59 383	51 968	0,6	0,5
německá	48 556	39 106	0,5	0,4
rusínská	1 962	1 106	0,0	0,0
ukrajinská	8 220	22 112	0,1	0,2
ruská	5 062	12 369	0,1	0,1
židovská	218	–	0,0	–
řecká	3 379	3 219	0,0	0,0
bulharská	3 487	4 363	0,0	0,0
rumunská	1 034	1 238	0,0	0,0
rakouská	413	–	0,0	–
vietnamská	421	17 462	0,0	0,2
československá	3 464	–	0,0	–
albánská	–	690	–	0,0
chorvátská	22 017	1 585	–	0,0
srbská	–	1 801	–	0,0
česká a romská	–	698	–	0,0
česká a slovenská	–	2 783	–	0,0
česká a jiná	–	4 656	–	0,1
moravská a romská	–	9	–	0,0
moravská a slovenská	–	74	–	0,0
moravská a jiná	–	2 412	–	0,0
slovenská a romská	–	77	–	0,0
jiné kombinace	–	2 269	–	0,0
ostatní	6 369	26 499	–	0,3
nezjištěno	22 017	172 827	–	1,7
celkem	10 302 215	10 230 060	100	100

Zdroj: Sčítání lidu 1991, 2001

stejného důvodu (tedy odlivu k romské národnosti) došlo k mírnému snížení počtu obyvatelstva i u maďarské národnosti. Předpokládá se však, že celkově se k romské národnosti přihlásila pouze asi pětina skutečného počtu Romů v České republice. Podle soupisu národních výborů v rámci sociální péče bylo v roce 1989 v České republice téměř 150 tisíc Romů (Kalibová 2001).

Největší sklony asimilovat přes uzavírání smíšených manželství měli podle výsledků sčítání z roku 1991 Slováci, Maďaři, Němci, Rusíni a Ukrajinci, kde muži i ženy uzavírali manželství s českým partnerem častěji, než s partnerem stejné národnosti. Polské ženy uzavíraly manželství s českým partnerem také častěji než s polským, u polských mužů byl počet českých a polských manželek vyrovnán. Největší rezistence vůči asimilaci se projevila u Romů, kteří uzavírali po Moravanech a Slezanech nejméně smíšených manželství.

Vedle subjektivního rozhodnutí o příslušnosti k národnosti byl ve sčítání lidu v roce 1991 zjišťován i objektivní znak národnosti – mateřský jazyk (stejně jako v roce 1970). Výsledky šetření národnosti podle mateřského jazyka potvrdily správnost výsledků z roku 1970, rozdíl mezi výsledky podle národnosti a mateřského jazyka se ještě více prohloubily. Počty osob deklarujících českou, maďarskou a rusínskou národnost byly nižší než počty osob s českým, maďarským a rusínským mateřským jazykem. U ostatních národnostních skupin tomu bylo naopak.

Při podrobnějším pohledu na výsledky sčítání lidu z roku 1991 je patrné, že demografické charakteristiky národností zastoupených v České republice se liší (sledujeme národnostní skupiny s více než 15 tisíci příslušníky). Nejvíce se vymykala romská národnost, u které průměrný počet dětí na jednu ženu převyšoval ostatní národnosti ve všech věkových skupinách. Romská národnost se odlišovala i věkovým složením své populace, jako jediná ze sledovaných národností měla progresivní tvar věkové pyramidy, tzn. mladou věkovou strukturu. Tvar věkových pyramid moravské a slezské národnosti, jejichž určení je spíše psychologické a historicko-geografické než založené na odlišných demografických či jiných sociálních charakteristikách, kopíroval tvar věkové pyramidy české národnosti, která (stejně jako ostatní sledované národnosti) měla podle výsledků sčítání lidu v roce 1991 věkovou pyramidu regresního tvaru, tzn. stárnoucí populaci.

Publikace Sčítání lidu, domů a bytů 2001 k definici národnosti uvádí, že „údaj o národnosti vyplní každý podle svého rozhodnutí. (...) Hlásí-li se k více národnostem nebo k žádné, budiž to zaznamenáno.“ Mateřský jazyk byl stejně jako v předchozím sčítání lidu v roce 1991 zjišťován samostatnou otázkou. Poprvé byli do sčítání lidu zahrnuti i cizinci s dlouhodobým pobytem v České republice. Po vyhodnocení výsledků nebyly samostatně publikovány údaje za židovskou a rakouskou národnost. Nově byly zavedeny národnosti albánská, srbská a vybrané kombinace dvou národností.

Ve srovnání s předchozím šetřením vzrostl v roce 2001 v absolutním vyjádření počet sčítanců české národnosti. Národní uvědomění Moravanů a Slezanů totiž výrazně oslabilo, značná část občanů hlásících se v roce 1991 k těmto národnostem se v roce 2001 zřejmě přihlásila opět k národnosti české. V celkovém součtu (Češi + Moravané + Slezané) se však zastoupení české národnosti v relativním vyjádření snížilo z 94,8 % v roce 1991 na 94,2 % v roce 2001, což je nejnižší hodnota od roku 1950. Z výsledků je patrný trend snižování podílů zastoupení tradičních menšin (v důsledku nepříznivé věkové struktury) a přibývání menšin nových (Vietnamců, Ukrajinců, Rusů). V četnosti zastoupení těchto nových národnostních menšin hrála roli také změ-

na v metodologii sčítání, kdy byly započítávány i osoby s dlouhodobým pobytem na území České republiky. Možnosti neuvést žádnou národnost využilo 1,7 % sčítaných, v předchozích sčítáních dosahovala kategorie „nezjištěno“ hodnot výrazně menších (mezi 0,1 – 0,2 %). Stárnutí populace nadále pokročilo u české, slovenské, německé a maďarské národnostní skupiny. Naopak nejmladší věkovou strukturu měli Romové a Vietnamci. Podíl národnostně heterogenních manželství je dlouhodobě stabilní, při sčítání v roce 2001 se opět pohyboval na úrovni okolo 10 % z celkového počtu úplných rodin (Morávková 2003). K romské národnosti se ve srovnání s rokem 1991 přihlásil třetinový počet osob, vysvětlování příčin tohoto jevu je však pouze na úrovni spekulací. Romové častěji uváděli romský mateřský jazyk než romskou národnost. Počty osob podle mateřského jazyka byly vyšší než počty osob podle příslušné národnosti také u Čechů, Slováků a Němců. I po korekci o položku nezjištěno zbylo 66 tisíc osob s českým mateřským jazykem, které se necítily být podle národnosti Čechy. Srb (2003) uvádí, že z 9 707 397 obyvatel českého mateřského jazyka se při cenzu 2001 pouze 9 525 265 přihlásilo jako Češi, 32 529 jako Slováci, 10 836 jako Němci, 4 527 jako Romové, 4 064 jako Poláci, 2 385 jako Ukrajinci, 2 196 jako Maďaři, 560 jako Rusíni, 16 605 se přihlásilo k další jiné národnosti a u 108 430 obyvatel „českého mateřského jazyka“ se nepodařilo deklarovanou národnost zjistit.

Závěr

Z výsledků zatím posledního sčítání lidu z roku 2001 vyplývá, že Česká republika stále patří k národnostně relativně homogenním státům. K homogenitě významně přispěly historické okolnosti jejího vzniku a vývoje. Před vznikem samostatného československého státu žila na území současné České republiky zhruba třetina obyvatelstva německé národnosti. Poměrné zastoupení německé národnosti k české se však v celém sledovaném období neustále snižovalo. Toto snižování probíhalo až do první světové války, kdy došlo k výraznějšímu poklesu obyvatelstva německé národnosti, plynule. Zásadním zvratem bylo odsunutí Němců z českého území po druhé světové válce. Česká většina při sčítání v roce 1950 byla naprostá (93,8 %) a tento podíl se (opět plynule) až do roku 1991 zvětšoval. Nejvýraznější národnostní menšinou jsou od roku 1950 Slováci, jejich zastoupení se v posledních čtyřiceti letech pohybuje v rozmezí 3 – 3,5 %,

Tabulka 6: Vývoj národnostního složení obyvatelstva ČR (v %)

Národnost	sčítání lidu v letech							
	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1991	2001
česká ¹	67,5	68,4	93,8	94,3	94,5	94,6	94,8	94,2
slovenská	0,2	0,4	2,9	2,9	3,3	3,5	3,1	1,0
ruská ²	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2
polská	1,0	0,9	0,8	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5
maďarská	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1
německá	30,6	29,5	1,8	1,4	0,8	0,4	0,5	0,4
ost. a nezjišť.	0,5	0,5	0,3	0,3	0,4	0,4	0,8	2,6
celkem	100	100	100	100	100	100	100	100

Zdroj: Národnostní složení obyvatelstva ČR – ČSÚ 1994, Sčítání lidu 2001

¹ v roce 1991 a 2001 včetně moravské a slezské národnosti

² včetně ukrajinské a rusínské národnosti

zastoupení ostatních národnostních menšin (kromě Němců) nepřesáhlo v celém sledovaném období 1 %.

V roce 2001 klesl podíl zastoupení české národnosti na úroveň sčítání lidu v roce 1961, avšak rozdíl v zastoupení se po celé období po druhé světové válce pohybuje v řádu desetin procenta. Až do roku 1989 byla v České republice značně omezena zahraniční migrace. Otevřením hranic se otevřela i možnost imigrace lidí z mnoha kulturních prostředí. V současnosti je v České republice podle oficiálních údajů každý padesátý člověk jiného než českého občanství (Chaloupková, Šalamounová). Můžeme předpokládat, že heterogenita skladby národnostního složení v České republice nadále poroste.

Literatura:

- Bartoš, J. 1986. *Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938 – 1945*. Praha.
- Giddens, A. 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- Häufler, V. 1970. *Národnostní mapa českých zemí. Závěrečná výzkumná zpráva*. Praha: PFF UK.
- Chaloupková, J., P. Šalamounová 2005. „Postoje k migrantům a imigrační politice v evropských zemích.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* (v recenzním řízení).
- Kalibová, K. 2001. „Romové v Evropě z pohledu demografie.“ *Demografie* 2: 125 – 132.
- Kárník, Z. 2000. *České země v éře první republiky (1918 – 1938). Díl první: Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929)*. Praha: Libri.
- Langhamrová, J., T. Fiala 2003. „Kolik je vlastně Romů v České republice?“ *Demografie* 1: 23 – 32.
- Macek, J. 1995. „Uprchlíci z pohraničí v roce 1938.“ in: *Češi a Němci, historická tabu*. Praha: Nadace B. Bolzana, Pragomedia.
- Morávková, Š. 2003. *Národnostní složení obyvatelstva*. Praha: Český statistický úřad. <http://www.czso.cz/csu/edicniplan.nsf/publ/4114-03->, posl. návštěva: 1/2004.
- *Národnostní složení obyvatelstva České republiky*. 1994. Edice Česká statistika. Praha: Český statistický úřad.
- Ortega y Gasset, J. 1993. *Evropa a idea národa*. Praha: Mladá fronta.
- *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 15. února 1921*. 1924. Praha: Československá statistika.
- *Sčítání lidu v Republice československé ze dne 1. prosince 1930*. 1930. Praha: Československá statistika.
- *Sčítání lidu a soupis domů a bytů v Republice československé ke dni 1. března 1950*. 1957. Díl 1. Praha: Československá statistika.
- *Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961*. 1965. Díl 1. Praha: Československá statistika.
- *Sčítání lidu, domů a bytů 1970 – ČSR*. 1975. Praha: Český statistický úřad.
- *Sčítání lidu, domů a bytů 1980 – ČSR*. 1982. Praha: Český statistický úřad.
- *Sčítání lidu, domů a bytů 1991. Základní údaje za republiky, kraje a okresy – Česká republika*. 1992. Praha: Federální statistický úřad.
- *Sčítání lidu, domů a bytů 2001*. Český statistický úřad. <http://www.czso.cz>, poslední návštěva – leden 2004.
- Srb, V., J. Růžková 2003. „Národnost a mateřský jazyk obyvatelstva podle sčítání lidu 2001.“ *Demografie* 1: 47 – 51.
- Srb, V., V. Ziegenfuss, M. Bulíř 1990. „Národnostní politika a národnostní školství.“ *Demografie* 3: 204 – 218.
- *Velký sociologický slovník*. 1996. Praha: Univerzita Karlova, Karolinum.

Neúčast ve volbách jako jeden z indikátorů sociální soudržnosti / nesoudržnosti a její širší souvislosti (se zvláštním zřetelem ke krajským volbám 2004)

Pavel Machonin

I. O výzkumu

Prvotním empirickým podkladem této studie (a odrazovým můstkem pro analýzu dalších, doplňujících dat, jakož i pro snahu o širší interpretaci a hypotetická zobecnění) jsou výsledky šetření veřejného mínění obyvatelstva, který Centrum pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR uskutečnilo 17. – 24. ledna 2005. Dotázan byl soubor 1037 obyvatel starších 15 let, z toho podsoubor 813 oprávněných k volební účasti v krajských volbách. Tento podsoubor nezahrnoval tedy ani občany, kteří k datu voleb nedosáhli 18 let, ani obyvatelé Prahy, na jejímž území krajské volby neproběhly. Soubor – a rovněž uvedený podsoubor – byly vytvořeny kvótním výběrem, takže jsou reprezentativní co do věkového složení, pohlaví, stupně dosaženého vzdělání, velikosti obce bydliště a rozložení podle krajů. Poněvadž však výběr nebyl prováděn náhodně, nebylo

předem zaručeno, že bude rozložen shodně se statisticky zjištěnou faktickou účastí či neúčastí oprávněných voličů v regionálních volbách, tím méně pak se skutečnou strukturou občanstva co do stupně politické aktivity nebo co do ideově politické orientace.¹ To se také potvrdilo především v tom faktu, že v podsouboru oprávněných voličů, v němž nebyli zahrnuti Pražané, se k neúčasti v krajských volbách přihlásilo pouze 43,5 % dotázaných. Faktická neúčast ve volbách do krajských zastupitelstev dosáhla však podle volebních statistik plných 70,4 %. Naopak tomu bylo u podílu účastníků voleb, který fakticky dosáhl 29,6 % zatímco v našem podsouboru voličů činí plných 56,5 %.

Podobné jevy nejsou při výzkumech veřejného mínění ničím neobvyklým. I při striktním dodržování reprezentativity podle kvótních znaků dojde prakticky při každém šetření veřejného mínění, prováděném na základě kvótního výběru,

k posunu ve prospěch těch skupin obyvatelstva, které jsou zkušenostně a zájmově dostupnější k zodpovídání toho typu otázek, jež jsou předmětem šetření. (To platí mj. o každém výzkumu, v němž jsou, podobně jako i v tomto našem, zahrnuty dotazy, týkající se sociálně-politických problémů, zejména pak volebních preferencí.) Obecně pak platí, že ti, kdo neodmítnou účast ve výzkumu veřejného mínění, patří k lidem osobnostně aktivnějším a sociabilnějším, což vytváří další tlak na konečnou strukturu výběrového souboru, i když z hlediska zastoupení základních kategorií podle kvótních znaků může být nakrásně zcela reprezentativní. V našem případě snížení podílu neúčastníků voleb v souboru oprávněných voličů signalizuje, že kvótní výběr podle objektivních znaků nezabráníl zkrácení výběrového souboru značným posunem ve prospěch obyvatelstva s poněkud vyšším stupněm zájmu o politiku. Proto údaje o souboru jako celku, týkající se tohoto okruhu otázek, jsou zřejmě značně optimističtější, než odpovídá skutečnosti. To však neznamená, že postoje a hodnocení, které takovýto výběr vyjadřuje, jsou nepravdivé či vůbec irelevantní, takže i ty budou brány v následující analýze v potaz. Pro náš předmět zkoumání pak je důležitá ta okolnost, že absolutní počet neúčastníků ve volbách z řad oprávněných voličů (354 osob) je dostatečný k tomu, aby bylo možno tento výběr analyzovat jako reprezentanta objektivních charakteristik i mínění dané části obyvatelstva. Kvantitativní posun ve struktuře výběrového souboru ve srovnání se souborem základním je spolu s přece jen omezenou velikostí souboru důvodem, proč se v tomto textu, s výjimkou několika málo faktorových analýz, nemůžeme pouštět do složitějších multivariačních analýz či kvantitativních modelů.

Časově byl výzkum situován do období před následujícím zahájením novinářské kampaně, zpochybňující majetkové poměry tehdejšího premiéra Stanislava Grosse a jeho rodiny, následnými rigorózními požadavky M. Kalouska na Grossovo odstoupení, usneseními sjezdu ČSSD k této problematice, vystoupeními prezidenta republiky, propuknutím vládní krize a demisí Grossovy vlády. Z později zveřejněných výsledků výzkumů veřejného mínění lze vyvodit, že tento řetězec následných událostí skepticko-kritické postoje obyvatelstva k politice, zjištěné v našem výzkumu, ještě dále posílil a vyostřil. V okamžiku konečné redakce této studie (tj. v druhé polovině května 2005) zveřejňované výsledky výzkumů veřejného mínění různých agentur shodně potvrzují další pokles zájmu o volby a nárůst neschopnosti či neochoty respondentů si mezi existujícími politickými subjekty vybrat ty, jež by preferovali. To je potvrzením obecnějších poznatků, které jsme z lednového výzkumu vyvodili. Fakt, že naše údaje z ledna 2005 nevyjadřují nějaké náhlé zhoršení politických poměrů a nálad obyvatelstva, nýbrž spíše jejich víceméně setrvalý stav, nám umožňují faktory, které tento stav, zjištěný v průběhu výzkumu vyvolávaly, jakož i jejich širší souvislosti, považovat za základní složku okolností, které k následnému vyostření situace přispěly. Tyto faktory a souvislosti lze podle našeho názoru považovat za dlouhodoběji působící a obecně významnější, než dodatečné vlivy typu nahodilých (opravdu jen nahodilých?) personálních obvinění a jejich cílevědomého a dovedného využití k vyvolání vládní krize.

Jinak řečeno, setkáváme se se zvláštní konstelací historických událostí, při níž výsledky analýzy a zobecnění výsledků výzkumu jedné z nich (krajských voleb koncem roku 2004 a veřejného mínění o nich plus dalších faktů a postojů, které souvisejí s problematikou volební účasti / neúčasti) se ukazuje být symptomatické pro existenci určitého širšího fenoménu

– označme jej zatím neutrálně jako dosti výrazný pokles zájmu o politiku v určité etapě vývoje české společnosti (a snad i některých společností jí podobných) – a umožňuje formulaci podmíněné predikce jeho pokračování. Je samozřejmé, že jak zobecnění časově i věcně omezených dat, tak zejména snaha o podmíněnou predikci mají pouze hypotetický charakter a mohou být vyvráceny realizací zatím nepředvídaných nebo v této chvíli méně pravděpodobných – i když nikoli nepředstavitelných faktických změn a jejich rozpoznání dalšími výzkumy.

2. Volební neúčast jako narůstající společenský jev

Volební neúčast je jevem, jehož postupné rozšiřování v soudobých demokraciích bylo již mnohokrát pozorováno a analyzováno. Zajímavý přehled názorů na tuto problematiku je obsažen v provizorním textu [Kreidl 2004], zveřejněném na internetu.² Částečně se této otázky dotýká i další studie, věnovaná problematice výsledků voleb do Evropského parlamentu [Linek 2004].³ Poněvadž analýza výsledků jednoho šetření, prezentovaná v tomto textu, se vztahuje k situaci v jedné zemi v určité fázi jejího vývoje, nemůže se autor teoretickým úvahám o faktorech, obecně působících na vyšší či nižší účast ve volbách ve všech demokratických systémech, podrobněji věnovat. Vede jej k tomu navíc i skeptický vztah k pokusům zkoumat takovéto jevy v příliš obecné rovině teorie demokracie. Jeho názor je, že jde o jev, který jistě může mít a patrně má i určité obecnější příčiny kulturně-civilizační povahy, vztahující se k určitým trendům s prostorovým a temporálně historickým určením, významným z hlediska celosvětového (např. příslušnost té či oné země k euroatlantické kultuře či její evropské variantě), avšak především je a) prostorově a typologicky podmíněn příslušností Česka ke skupině zemí středoevropského typu, procházejících postsocialistickou transformací a b) historicky a národně specificky podmíněn danou etapou vývoje právě české společnosti. Pokus o interpretaci zkoumaného jevu budeme tedy vyvíjet spíše na základě historického srovnání údajů za Česko, popř. za jemu podobné postsocialistické země, než na základě obecných teorií, vycházejících zpravidla ze zkušeností zemí, které se od našich poměrů značně odlišují.⁴

Z tohoto hlediska je pro nás důležité si uvědomit základní trendy volební účasti / neúčasti především v transformačním období, počínajícím rokem 1990, a to v České republice. Po více než padesátileté přestávce od posledních demokratických voleb v Československu a tím i v českých zemích (byť v poválečných podmínkách omezených co do spektra politických subjektů, jež se voleb mohly zúčastnit) vyvolaly první volby, umožňující skutečně svobodné rozhodování voličů, mimořádný zájem, a to jak na straně těch, kdo podporovali sametovou revoluci, tak těch, kdo chtěli vyjádřit své sympatie ke komunistické straně. Další pohyb ukazatele volební participace / volební neúčast však nebyl již zdaleka tak jednoznačný.

Vývoj tohoto ukazatele v základním typu voleb, ve volbách do poslaneckého sboru, je zřejmý z tabulky I.

Postupný pokles zájmu o účast mezi politicky vypjatým rokem „revolučních voleb“ 1990 a roky víceméně zaběhané praxe parlamentních voleb 1992, 1996 a 1998 je relativně pochopitelný a má jisté obdoby v průběhu jiných demokratických transformací. Projevuje se v něm jednak jistá sociálně-psychologická (částečně demograficky a kulturně daná) diferenciací populace mezi lidmi se sklonem k zájmu o veřejné záležitosti a ostatními, jednak diferenciací regionální a sociální, která část lidí odvádí od zájmu o věci veřejné

Tabulka 1: Přehled účasti / neúčasti oprávněných voličů ve volbách do poslaneckého sboru ČR v letech 1990 - 2002 v %

Rok	Účast	Neúčast
1990	96,8	3,2
1992	85,1	14,9
1996	76,4	23,6
1998	73,9	6,1
2002	58,0	42,0

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

k starostem denního života, možná však i určité zklamání části obyvatelstva výsledky vládnutí předtím zvolené garnitury (viz rozdíl mezi účastí v roce 1992 a v roce 1996, respektive 1998). Dá se dokonce říci, že volební účast kolem 75 % lze za daných okolností považovat za poměrně vysokou nebo alespoň uspokojivou. Avšak pokles volební účasti a vzestup neúčasti mezi roky 1998 a 2002 byl mimořádně velký – volební neúčast se skokem zvýšila o celou pětinu svého předchozího objemu, přičemž tento jev neměl žádnou zjevnou, snadno pochopitelnou konkrétní příčinu. Význam tohoto radikálního poklesu zanikl v euforii příznivců po druhé zvítězivé sociální demokracie, popř. v uspokojení jejich nových koaličních partnerů, jakož i v zármutku přívrženců již po druhé poražené ODS. Přitom z hlediska ztráty počtu voličů v důsledku volební neúčasti měly obě největší strany téměř stejný důvod spíše ke skepticismu. ČSSD volilo v roce 1998 1 928 660 občanů, v roce 2002 pouhých 1 440 279. U ODS jsou odpovídající čísla 1 656 011 a 1 166 975. Ztráta u ČSSD činí 488 301 = 25,3 %, u ODS 489 036 = 29,5 %. Ať už byly příčiny jakékoli, málokdo tehdy chápal hrozivý význam tohoto dramatického vzestupu nezájmu o základní demokratickou aktivitu. Ani jedna z renomovaných agentur pro výzkum veřejného mínění přitom nezjišťovala identifikace a postoje těch, kdo se k volbám nedostavili.

Pokud jde o zpravidla ostudně nízkou účast ve volbách do Senátu, byla brána jako víceméně samozřejmý důsledek nepříznivě velké většiny veřejnosti již k samé existenci této druhé komory parlamentu. Nějaké specifické důvody nižší účasti v krajských volbách 2000 se rovněž našly, stejně jako pro nakonec ne tak špatnou, byť rovněž nižší účast ve volbách místních. Když však po obrovském propadu účasti ve volbách do Poslanecké sněmovny z roku 2002 také v roce 2004 v rychlém sledu za sebou vyšla najevo znovu snížená účast v krajských volbách (z 33,6 % v roce 2000 na 29,6 % v roce 2004, a to přesto, že krajská zastupitelstva dosáhla již jisté úrovně svého působení a těšila se i poněkud vyšší důvěře veřejnosti), opět velmi nízká účast ve volbách do Senátu a nakonec nečekaně nízká účast ve volbách do Evropského parlamentu – pouhých 28,3 % (pro jejíž omluvu se také hledaly ty či ony zvláštní příčiny), stalo se jasným, že přes všechna specifika jednotlivých typů voleb jde o obecný trend závažného poklesu účasti občanů na základní demokratické proceduře, svědčící patrně o poklesu zájmu o politiku či přímo důvěry v soudobé formy její realizace v naší zemi, týkající se téměř poloviny nebo dokonce více než poloviny občanů ČR. Ale ani v této chvíli se volební neúčast nestala prvořadým předmětem zájmu politiků – ti klidně analyzovali výsledky voleb z hlediska toho, kdo v třetině či necelé třetině oprávněných voličů „zvítězil“ či byl „poražen“, místo aby se začali společně zabývat obrovským problémem

narůstání lhostejnosti občanů k politice a rozevíráním hlubokého štěpení mezi lidmi stále ještě jakž takž aktivními a lidmi pasivními a zejména mezi politickou elitou jako celkem a řadovým voličstvem.

Takovéto úvahy byly důvodem, proč bylo zkoumání čerstvého faktu snížené účasti v krajských volbách 2004 zařazeno do šetření veřejného mínění Centrem pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR v lednu 2005. Vzhledem k zaznamenané odlišnosti ve složení výběrového souboru od souboru základního (vyšší stupeň účasti v krajských volbách a tedy o něco vyšší stupeň zájmu o věci veřejné), je jeho zkušenost s volební účastí v minulosti poněkud odlišná od zkušenosti obyvatelstva jako celku. Voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2002 se z těch dotázaných, kteří tehdy měli volební právo, nezúčastnilo pouze 27,2 %, tedy podstatně méně než 42 % zjištěných volební statistikou celkově.

Zajímavé je zjištění toho, jaké představy mají tito dotázaní, pokud jde o jejich účast v příštích parlamentních volbách. Na otázku, zda by se zúčastnili voleb do Poslanecké sněmovny, které by se konaly příští týden, byla zjištěna tato distribuce odpovědí: rozhodně ano 28,5 %, spíše ano 34,5 %, spíše ne 16,4 %, rozhodně ne 13,2 %, neví 7,4 %. I u tohoto mírně nadlepšeného souboru se tedy projevuje tendence k zvyšování neúčasti – skutečná neúčast v roce 2002 (27,2 %) se zvyšuje na předpokládanou neúčast v tomtéž typu voleb v současnosti 29,6 %, přičemž nerozhodnutých je dalších 7,4 % a, jak zkušenost ukazuje, deklarovaná odpověď „spíše ano“ by se ve skutečném volebním aktu rozhodně nerealizovala jako celek. Takovéto úvahy ovšem nemají absolutní platnost – je všeobecně známo, že jisté náhle a dramatické změny jak mezinárodních, tak zejména vnitřních poměrů mohou i v podmínkách převládající politické apatie náhle vyburcovat velké části obyvatelstva k výbuchu veřejné aktivity, která se může projevit i ve formě zvýšené volební účasti. Dosavadní zkušenosti z nedávno minulého a současného vývoje postojů a chování obyvatelstva však zatím nasvědčují, že by události, které by takový výbuch vyvolaly, musely v českých podmínkách mít vskutku mimořádnou, od dosavadní praxe „provozování politiky“ odlišnou povahu a podobu.

3. Souvislost volební neúčasti s problematikou sociální soudržnosti / nesoudržnosti

3.1. Obecně

Dosavadní zkoumání problematiky společenské (makro-) soudržnosti u nás bylo ponejvíce věnováno její vazbě na diferenciaci sociální a kulturně-hodnotové a jejich rozevírání či překlenování. Problematika politická byla ponechávána stranou jednak proto, že prioritní důraz byl, zvláště na počátku, kladen na sociálně-politické či kulturně-politické aplikace získávaných poznatků, jednak proto, že panoval tichý předpoklad, že nastolením politického systému pluralitní demokracie bylo již pro sociální soudržnost uděláno dost a že tento systém má vůči upevňování soudržnosti pouze vztah jakéhosi stabilního a nediskutabilního předpokladu. Teprve jevy radikálního poklesu volební účasti, jež nebylo možno si nespojovat s očividným poklesem důvěry v politiku vůbec, v politické strany a mnohé politické představitele, především (ale ne jenom) z řad vládní koalice, nás vedly k vyslovení názoru, že fungování demokratického systému jako faktoru obecně příznivého upevňování společenské soudržnosti není bez otazníků. A skutečně, prudký nárůst neúčasti v základní demokratické proceduře, jenž zasahuje téměř až

polovinu obyvatelstva, ba i více, je jevem společnost výrazně rozdělejícím co do významného aspektu chování, týkajícího se velmi důležité, v jistých situacích a ohledech klíčové oblasti společenského života, totiž politické kultury. Navíc se zdálo od počátku pravděpodobné, že politická abstence bude patrně nějak souviset s jevy sociální deprivace a s diferenciací kulturně-hodnotových orientací.

Dalo se rovněž předpokládat, že pokles volební účasti souvisí i s prohlubováním nedůvěry řadových občanů k mocenské, či vůbec politické elitě, kterýžto jev pravděpodobně má své kořeny v určitém způsobu chování jejich příslušníků (např. zneužívání moci, nadměrné obohacování, korupce apod.). Zajímavé je, že jak pád druhé Klausovy vlády v roce 1997, tak demise Grossovy vlády započaly vznikem podezření na dílčí propojení politické moci a majetku v rozsahu, který byl v obou případech nesrovnatelně menší, než existovavší či existující obrovské obohacování části čistě ekonomické elity, popř. tendence k nadužívání moci u čistě politické či administrativní elity. Rovněž v Polsku k oslabení důvěry v lewicovou vládu vedlo (v tomto případě ještě mnohem doloženější) podezření z korupce. Jde zřejmě o jevy, na něž je občanstvo mimořádně citlivé: spojení podezření na zneužívání moci s podezřením na nezákonné či nemorální obohacování zřejmě vytváří výbušnou směs, která při troše dovedné manipulace politikými protivníky, hlavně však médii, může být snadno přivedena na počátek výbuchu náhlého poklesu důvěry.

3.2. V názorech respondentů

Všech respondentů jsme se dotázali na jejich názory na souvislost mezi problematikou společenské soudržnosti a politickou demokracií obecně i v našich podmínkách. Jak odpovídali na otázky, zda demokratický politický systém k upevnění společenské soudržnosti spíše přispívá nebo ji narušuje a) obecně, b) v současnosti v Česku, je uvedeno v tabulce 2.

Dotázaní připisují vlivu demokracie na sociální soudržnost v obecné rovině v průměru pouze neutrální vliv (mírně příznivější v případě těch, kdo se krajských voleb zúčastnili). Jejich názor nejspíše odpovídá realitě soudobých společností euroatlantického okruhu a vcelku právem koriguje přílišný optimismus původních představ o automatickém vlivu demokratických mechanismů na utváření podmínek pro sjednocení společnosti na základních hodnotách svobody a občanské rovnosti. Jejich konkrétní zkušenost se současnou českou demokracií je však zřetelně méně příznivá – v polovině případů považují vliv české soudobé formy realizace

Tabulka 2: Názory dotázaných na vztah demokracie a společenské soudržnosti v %

	Demokracie k upevnování soudržnosti:				
	rozhodně přispívá	spíše přispívá	ani ano, ani ne	spíše narušuje	rozhodně narušuje
Obecně všichni	3,2	27,9	41,8	23,6	3,5
volivší*	3,9	29,3	37,8	24,2	4,8
nevolivší*	2,3	20,5	47,7	26,3	3,2
V Česku všichni	0,8	13,8	35	41,2	9,1
volivší*	0,9	14,6	33,4	39,8	11,2
nevolivší*	0,3	9,0	33,6	50,0	7,1

* V krajských volbách 2004

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

demokracie na upevnování soudržnosti za negativní a pouze z jedné šestiny za pozitivní. (Názor neúčastníků voleb je ještě o něco málo příkřejší v neprospěch pozitivního vlivu demokracie na soudržnost.) Zde tedy nacházíme první náznak potvrzení naší hypotézy, že česká politická zkušenost posledních let může opravdu přispívat k narušení společenské soudržnosti.

4. Příčiny neúčasti v krajských volbách

V lednovém šetření byla podrobněji zkoumána neúčast v krajských volbách 2004, která, jak se ukáže, kromě několika málo specifických faktorů má kořeny v zásadě shodné s neúčastí i v jiných druhích voleb. Podívejme se proto na její příčiny podrobněji s tím, že nám pomohou objasnit i okolnosti obecnějšího charakteru, které působí na sníženou volební aktivitu celkově.

4.1. V názorech respondentů

4.1.1. Osobní

Zde se opřeme o odpovědi na otázku „Proč jste se Vy osobně rozhodl nevolit?“ (rozumí se v krajských volbách), položenou oprávněným voličům.

Odpovědi se dají roztrždit do tří základních skupin. Odpovědi 1. – 3. (celkem 29,3 %) poukazují na určité objektivní příčiny neúčasti. Zčásti jsou sice jistě pravdivé, na základě zkušeností s výzkumem veřejného mínění však můžeme předpokládat, že část dotázaných význam objektivních, a tudíž hodnotově neutrálních překážek přinejmenším zveličuje. Odpovědi 6., 10. a 11. se vztahují k různým konkrétním příčinám subjektivním. I zde můžeme pochybovat o tom, zda opravdu plných 17,6 % nevolivších si nedokázalo vybrat z velkého množství kandidátů. Překvapující je naopak nízký podíl těch, kteří podceňovali význam právě daného typu voleb – do krajských zastupitelstev – z důvodu odporu k existenci krajských orgánů. (V neúčasti voleb do Senátu naopak zásadní odpor k instituci, do níž se volí, hraje klíčovou úlohu – v našem výzkumu jej jako obecnou příčinu volební neúčasti uvedlo plných 69,2 % dotázaných.)

Zbylé odpovědi (4., 5., 7., 8., 9.), které vyčerpávají celkem téměř polovinu důvodů neúčasti, lze souhrnně charakterizovat jako různé stupně lhostejnosti k politice, nezájmu o ni až znechucení politikou. Tuto skupinu důvodů tedy ti,

Tabulka 3: Osobní důvody neúčasti ve volbách v %

Důvod	%
1. Nemoc, stáří	7,1
2. Pobyt mimo domov, dovolená, služební cesta	13,9
3. Málo času, mnoho práce, rodinné závazky	8,3
4. Můj hlas nic nerozhodne, nic se nezmění	17
5. Nepovažoval za důležité, jasný výsledek dopředu	1,2
6. Nedokázal si vybrat	14,2
7. Znechucení a nespokojenost s politikou, nedůvěra k politikům	17,6
8. Nechodí volit, nevolič z přesvědčení	6,5
9. Nezáměr o politiku obecně	7,1
10. Kraje jsou zbytečné	2,7
11. Ostatní (jiné starosti, nechtělo se mi apod.)	4,4
Celkem	100

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

kdo se nezúčastnil voleb do krajů, otevřeně uvádějí jako hlavní faktor svého rozhodnutí. Možná, že i část těch, kdo uvedli důvody jiné, chovají v skrytu duše obdobné pocity. Je tedy zřejmé, že konkrétní fenomén, který analyzujeme – neúčast v krajských volbách – je i podle výpovědi dotázaných, kteří se na tomto typu chování podílejí, vysvětlován jako součást obecnějšího jevu nezájmu o politiku, v řadě případů otevřeně charakterizovaného jako znechucení politikou.

4.1.2. Obecné

Abychom ubrali odpovědím na otázku neúčasti v krajských volbách příliš subjektivní zabarvení, položili jsme tě části dotázaných (bez ohledu na to, zda se krajských voleb zúčastnili či ne), která považuje obecně vzato volební účast v České republice za nízkou – takových ovšem bylo plných 93,5 % souboru – otázku po příčinách tohoto jevu ve vztahu k volbám do krajských zastupitelstev v roce 2004. Odpovědi byly kategorizovány, jak uvádí tabulka 4.

V tomto případě je struktura odpovědí zřetelná: 10,6 % odpovědí akcentuje problém „nezavedenosti“ krajů (zvýšenou frekvencí tohoto typu odpovědí způsobili především ti, kdo se voleb zúčastnili, poněvadž sami neúčastníci tomuto důvodu své absence připsali, jak jsme viděli, poněkud menší váhu). I tak je toto procento poměrně nízké ve srovnání s představou, že při neúčasti ve volbách do krajských zastupitelstev hrají hlavní úlohu faktory, specifické pro tento druh volebního aktu. 7,6 % dotázaných poukazuje na skutečné nebo domnělé technické nedostatky organizace voleb a volební kampaně. Je to méně, než ve výpovědích nevoličů – voliči jako by odhalovali přesnější a přísnější skutečné pohnutky, někdy zakrývané výmluvami. Téměř 55 % dotázaných bez váhání a bez obalu pojmenovalo jako základní příčinu znechucení politikou či špatnou politickou situací. Zhruba jedna čtvrtina dotázaných se rozhorlila na nezodpovědnost či lenost sabotérů voleb, což jistě poukazuje na jednu ze závažných obecných příčin volební neúčasti. Nelze si jistě dělat iluze, že by se demokratických procedur i za nejlepších možných podmínek zúčastňovala drtivá většina občanů – vždy se najde určitá část populace, která je osobnostně či hodnotově natolik odlišně orientována, že účast ve volbách nepovažuje za nezbytnou. Náš problém spočívá v tom, že podíl těch, kteří se voleb nezúčastňují, je mimořádně vysoký a že v posledních několika letech prudce vzrostl, přičemž zahrnuje dnes i mnoho (odhadem kolem poloviny z této poloviny) osob, které se dříve volebních aktů běžně zúčastňovaly. A tento vzrůst je v nepochybné souvislosti s negativním hodnocením soudobého politického klimatu.⁵

Tabulka 4: Příčiny nízké účasti v krajských volbách v %

Příčina	%
1. Kraje jsou zbytečné	5,3
2. Kraje nemají tradici, ještě se nevzily	1,4
3. Kraje jsou lidem příliš vzdálené	3,9
4. Špatná kampaň, málo informací, nevhodný termín	7,6
5. Znechucení politikou a politiky (špatná politická situace)	54,8
6. Nezodpovědnost lidí (nevyužívají své právo volit)	2,1
7. Lenost, pohodlnost	4,1
8. Ostatní	1,9
Celkem	100

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

4.2. Ve světle vlivu různých faktorů na objektivní neúčast

O podmínkách a příčinách volební neúčasti nás rovněž informuje rozbor distribuce v úvahu připadajících identifikačních proměnných, mezi účastníky krajských voleb na jedné straně a neúčastníky na straně druhé. Byly zkoumány vztahy této diference osob oprávněných k účasti ve volbách k celé sérii proměnných s následujícími zjištěními o jejich těsnosti, která je charakterizována normalizovaným koeficientem kontingence (nulový vztah = 0,0, absolutní těsnost vztahu 1,00).

Výsledky jsou uvedeny v tabulce 5, z níž je zřejmé, že determinační vliv vybraných proměnných (snad s výjimkou první čtveřice) není příliš silný, i když nikoli zanedbatelný. Proměnná 1. vykazuje vazbu nejsilnější, neboť je jen obměněným vyjádřením rozdílného základního postoje dvou částí populace k politice, jak jsme ji demonstrovali výše v souvislosti s příčinami volební neúčasti. Je zřejmé, že velká část účastníků voleb se domnívá, že – přes všechny zjevné nedostatky našich současných politických poměrů – stojí ještě stále zato, usilovat o její aktivní ovlivnění a naopak. Rozdělení společnosti na tyto dva typy postojů, narušující společenskou soudržnost, se zdá být v této chvíli neměnné, i když, jak jsme již poznamenali, nelze zcela vyloučit případné zvýšení aktivity části dnes lhostejných v důsledku závažných politicky významných událostí, v této chvíli předvídatelných jen v základních obrysech. Proměnné 2. – 4. + 7. reprezentují diferenciaci politických orientací a jejich vliv na volební aktivitu je zjevný. Přesto, že je tento vliv u různých orientací rozdílný, vypovídají níže uváděná podrobnější data o tom, že ztráta zájmu o aktivní zasahování do politiky se do jisté míry dotýká všech z nich. Nikoli zanedbatelné jsou vlivy sociálně-ekonomického postavení, symbolizované proměnnými 5., 6., 10. a 11. Částečně se s nimi prolínají vlivy demografické (proměnné 8., 9. a 12.). Málo významný je vliv rodové příslušnosti (hladina statistické významnosti = 0,08), vyjádřený pouze cca pětiprocentní převahou mužů

Tabulka 5: Těsnost vztahu diference na účastníky a neúčastníky krajských voleb s vybranými proměnnými

Proměnná	C _n *
1. Předpokládaná účast v blízkých volbách do Poslanecké sněmovny	0,465
2. Současné preference politických stran	0,347
3. Sebezařazení na škále levice / pravice	0,257
4. Kterou stranu volil 2002	0,242
5. Čistý osobní příjem	0,223
6. Sociální postavení	0,221
7. Přijatelnost typu politické orientace	0,202
8. Věk	0,201
9. Demografický typ domácnosti	0,195
10. Pokrytí základních potřeb domácnosti	0,186
11. Sebezařazení na škále životní úrovně domácnosti	0,184
12. Rodinný stav	0,182
13. Kraj	0,166
14. Náboženské vyznání	0,15
15. Vzdělání	0,135

* Všechny prezentované vztahy se vyznačují statistickou významností na hladině nižší 0,01, s výjimkou vztahu s krajskou příslušností, kde byla zjištěna hladina významnosti = 0,04.

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

mezi voliči a žen mezi nevoliči. Teritoriální diference podle krajů je poměrně slabá, mj. proto, že kraje jako celky se od sebe vzájemně příliš sociálně neodlišují – komplexy sociálně ohrožených regionů jsou v měřítku kraje většinou vyvažovány regiony s vyšší životní úrovní – ovšem s výjimkou Prahy, jejíž občané se krajských voleb tentokrát neúčastnili. Velikostní skupina obce bydliště nemá, poněkud překvapivě, na účast v krajských volbách žádný významný vliv. Překvapující je souvislost diference volební účasti / neúčasti s náboženským vyznáním (lépe řečeno s rozdílem vyšší volební aktivity římských katolíků na jedné straně a nižší volební aktivity občanů bez vyznání). Jistým překvapením je také nízký vliv diference dle vzdělání, kde se menší skupina osob se základním vzděláním odlišuje vyšším podílem v neúčasti, a rovněž málo početná skupina osob s vysokoškolským vzděláním v účasti na volbách. Jistý vliv na tento jev lze připsat vyšší volební neúčasti mladší, a proto vzdělanější části populace a vyšší volební účasti části starší, a proto méně vzdělané.

4.3. Ve světle konkrétnějších identifikací neúčastníků voleb

Konstatování úrovně statistické významnosti či míry kontingenze (sdruženosti) ovšem neinformuje ani o souladu či nesouladu orientace obou proměnných (mnohé z nich nelze považovat za ordinální), ani o konkrétnějších charakteristikách neúčastníků voleb. Ty však lze z daných dat bez obtíží zjistit. Budeme v těchto identifikacích zásadně uvádět jen ty charakteristiky, jejichž přítomností se neúčastníci voleb významně pozitivně liší od účastníků, tj. i od průměrného složení souboru.

Identifikace politické

Pokud jde o záměry zúčastnit se voleb do Poslanecké sněmovny (tedy jakousi informaci o možném směru vývoje volební účasti / neúčasti), ukazuje se, že neúčast by pokračovala u 58,8 % těch, kdo nevolili v krajských volbách, zatímco mezi těmi, kdo do krajů volili, s neúčastí v parlamentních volbách počítá pouze 13,0 %. To je závažný údaj, potvrzující názor, že příčiny neúčasti ve volbách do krajských zastupitelstev nejsou pouze specifické pro tento typ voleb (třeba pro menší důležitost, kterou jim oprávnění voliči přisuzují), ale že v převážné většině případů (kromě voleb senátních) signalizují také ve velké míře negativní přístup k volební participaci vůbec. V současnosti nelze tedy počítat s tím, že by volby do nejdůležitějšího zákonodárného sboru přitáhly výrazně vyšší zájem voličů, než volby krajské, i když s jistým zvýšením účasti ovšem počítat lze, zvláště pokud by v důsledku nějakých proměn ve společensko-politické situaci vystoupila dilemata, která by se stala v té či oné míře obecně srozumitelným a závažným předmětem rozhodování voličů.

Zajímavé je srovnání volební neúčasti či účasti ve volbách do Poslanecké sněmovny 2002 a v posledních volbách do krajů. Mezi těmi, kdo se nedostavili ke krajským volbám, dominují bývalí voliči ČSSD podílem plných 45 % (a to tato strana určitou část dřívějšího voličstva v důsledku volební neúčasti ztratila ve srovnání s rokem 1998 již v roce 2002, i když pořad převládala pozitivní motivace daná především pozitivní zkušeností s relativním úspěchem Zemanovy vlády – tu svého času vyjádřilo 80 % voličů ČSSD z roku 2002). K nevoličům v roce 2004 patří také část bývalých voličů ODS (25 % z těch, kdo se k volbám nedostavili), KSČM (13,8 %) a KDU-ČSL (10,0 %), tyto obecné ztráty, způsobené snížením zájmu o politiku jsou však mnohem menší

než u ČSSD a jsou vyvažovány tím, že mezi účastníky voleb převažují věrní voliči z roku 2002 (ODS 34,3 %, KSČM 34,3 %, KDU-ČSL 19,9 %. Bývalí voliči ČSSD z roku 2002 tvořili mezi nimi pouze 26,6 %). Dá se to vyjádřit i dalším údajem: ČSSD ztratila v krajských volbách 34,2 % voličů z roku 2002, zatímco ztráty ostatních stran (kromě dnes už marginální Unie svobody) byly zhruba dvojnásobně menší.⁶ Lze z toho vyvodit, že zvýšeně negativní vztah k politické participaci je diferencován silnějším podílem bývalých voličů ČSSD a očividně i US a výrazně slabším podílem bývalých voličů opozičních stran a dokonce i KDU-ČSL. Zjevně převládající mínění, že zkušenost s vládou a patrně i ostatním počínáním ČSSD a také US je spíše negativní (ať už to reálně odpovídá více či méně), se tak zařazuje mezi faktory, které navíc působí na pokles důvěry v politiku a politické participace obyvatelstva vůbec. Jako tomu bývá i v jiných zemích, po jistém období nepřilíh populárního vládnutí k politické aktivitě tíhnou spíše přívrženci opozice, kteří volají po změně, než původní přívrženci vlády. V Česku ovšem jde o jev dosti výrazný, navíc pak poněkud kontrastující s faktem, že pozitivní vývoj národního hospodářství a průměrné životní úrovně, nastartovaný Zemanovou vládou, pokračoval i za vlády Špidlovy a Grossovy.

Něco podobného lze vysledovat i v údajích o tom, jak jsou zastoupeni mezi nevoliči a voliči 2004 dnešní sympatizanti politických stran, zjišťovaní otázkou po současných politických preferencích. Mezi těmi, kdo do krajů volili, najdeme výrazně vyšší procento sympatizantů, odhodlaných volit dnes ODS, KSČM a KDU-ČSL, než je podíl sympatizantů těchto stran mezi těmi, kdo se voleb nezúčastnili, zatímco u ČSSD jsou tyto podíly prakticky vyrovnány. Podobným směrem ukazují i poznatky o politických orientacích nevoličů a voličů 2004. Jejich podíl mezi těmi, kdo se voleb nezúčastnili, je vyšší než u těch, kdo volili, u zastánců orientace sociálnědemokratické, socialistické, vlastenecké a ekologické, než u přívrženců orientace konzervativní, liberální, komunistické a křesťansko-demokratické. Závažnost rozdílné míry politické participace v tomto ukazateli vynikne, uvědomíme-li si, že směry sociálnědemokratický a socialistický jsou v populaci zastoupeny největšími podíly (23,3 % a 18,8 %) a ani vlastenecký a ekologický směr nemají zastoupení zanedbatelné (5,5 % a 4,9 %). Lidé těchto typů smýšlení zřejmě nenacházejí dnes adekvátní politickou reprezentaci a posilují řady těch, kdo na politickou účast rezignují. Ke komunistické orientaci se dnes hlásí pouze 4,8 % skalních přívrženců – voličstvo KSČM se zřejmě rekrutuje z řad osob orientace socialistické. Pro úplnost: ke směru konzervativnímu se hlásí 17,7 % dotázaných, k liberálnímu 18,4 %. Smýšlení radikálně anarchistické je zastoupeno minimálně, pouhými 0,4 %.

Další zdroj volební pasivity nám odhalí zjištění, že mezi nevoliči dominují osoby, které se na škále levice a pravice řadí do politického středu, a tím se hlásí k jistému druhu politické neutrality, která mohla být ovlivněna i zklamáním části dnešních přívrženců středu z dosavadní politiky demokraticko-levicové. Do středu se zařadilo 54,6 % nevoličů, k levici 19,1 %, k pravici 26,3 %.¹³ Jistý vliv na tuto distribuci může mít i ten fakt, že nabídka důsledně středových (sociálně liberálních) programových orientací na české politické scéně je nedostatečná – od dob porážky Občanského hnutí ve volbách 1992 vlastně nikdy nebyla přesvědčivě zformulována. Levostředový sociálnědemokratický program pak nikdy nebyl veřejnosti zřetelně vysvětlen a ostatně i ve své poslední formulaci představuje spíše neorganickou kombinaci prvků levicové demokratických a liberálních. Mezi

těmi, kdo se voleb zúčastnili, patří k levici 27,1 %, ke středu 33,3 %, k pravici 39,6 %. Bližší pohled prozrazuje, že kromě neutrálního středu se voleb v poněkud zvýšené míře nezúčastnili přívrženci umírněné levice a spíše radikální pravice.

Identifikace sociálně-ekonomické

Populace se podle účasti / neúčasti v krajských volbách rozdělila ve tři skupiny. První z nich vykazovala cca dvoutřetinovou neúčast. Patří k ní nezaměstnaní, ženy v domácnosti, studenti a učni a přibližují se k ní nekvalifikovaní dělníci a zemědělci s výrazně nadpoloviční neúčastí. V druhé dosáhli cca dvoutřetinové účasti vedoucí zaměstnanci, osoby samostatně výdělečně činné a nepracující důchodci. Třetí tvoří ostatní nemanuální zaměstnanci a kvalifikovaní dělníci, kteří se voleb zúčastnili ve zřetelně nadpoloviční většině. Tyto kvantitativní údaje platí pouze v daném výběrovém souboru s jeho posunem k vyšší volební účasti, na nějž jsem upozornil již vpředu. V reálné populaci byla celková volební účast nižší a neúčast vyšší, avšak uvedené rozlišení tří typů vztahu neúčasti a účasti by se zřejmě rovněž projevilo. Patrně by tedy byla přibližně zachována struktura zhruba odpovídající tabulce 6.

Povšimněme si, jak významnou úlohu pro nerovnováhu neúčasti a účasti hrají poměrně početné skupiny nezaměstnaných, důchodců, nemanuálních zaměstnanců a nekvalifikovaných manuálních pracovníků. Z nich nezaměstnaní a nekvalifikovaní se chovají zhruba podle očekávání – tendují totiž převážně k volební neúčasti. Důchodci, jejichž průměrné příjmy jsou relativně nízké a přitom ze strany vlády pouze neochotně valorizované, však patří k nejpilnějším účastníkům voleb, což odpovídá spíše jejich věku, životním zkušenostem a zvláštnostem jejich politické orientace (příklon ke komunistům a lidovcům) a způsobu života, než sociálnímu postavení. Menší skupina studentů a učňů svůj volební potenciál, který by patrně napomohl spíše pravici, realizuje minimálně. A to rovněž v souladu se svým specifickým životním způsobem. Životní podmínky a způsob života ovlivňují jistě i nižší volební účast žen v domácnosti. V případě dvou posledně jmenovaných skupin vzhledem k malé četnosti nelze kvantitativní údaje považovat za reliabilní.

V účasti či neúčasti nemanuálních zaměstnanců se odráží jejich rozdílné příjmy a materiální postavení. Sotva lze očekávat přílišnou volební horlivost od početné skupiny odborníků odkázaných příjmově na státní rozpočet, jejichž pla-

ty po dlouhá léta nedostatečně kompenzují jejich kvalifikaci. U odborníků těch odvětví a skupin povolání, které mají úspěch na trhu práce a jejichž příjmy buď odpovídají jejich kvalifikaci a odbornému přínosu nebo jej dokonce výrazně překračují, lze ovšem očekávat loajalitu a odpovídající volební angažovanost, jak o tom svědčí i relativně vyšší volební účast vedoucích nemanuálních pracovníků. Výsledkem těchto dvou protichůdných inklinací je vyrovnanost podílu nemanuálních pracovníků mezi neúčastníky a účastníky voleb. Osoby s velmi nízkými a nízkými osobními příjmy mají sklon k nižší volební účasti a tvoří proto významnou část nevoličů. U osob s vyššími a vysokými příjmy je tomu naopak. Podobně je tomu se sdělením dotázaného, do jaké míry pokrývají příjmy potřeby domácnosti. Pro složení nevoličů z tohoto hlediska je charakteristické, že zahrnuje 27,1 % těch, u jejichž domácnosti příjmy rozhodně či spíše nestačí, a pouze 16,2 % těch, kterým příjmy rozhodně stačí. U voličů je tomu v obou krajních polohách obráceně: zahrnují 28,1 % osob ze spotřebně vysoce saturovaných domácností a pouze 14,4 % dotázaných z domácností nedostatečně saturovaných. A konečně podobný obraz přibližuje i sebezařazení životní úrovně domácností do třístupňové škály – viz tabulku 7.

Všechny tři právě rozebrané ukazatele podávají poměrně jednoduchý a samozřejmý i předpokládaný obraz, korespondující i s předchozím rozбором sociálně-ekonomického postavení: lidé s vyššími příjmy a životní úrovní a tomu odpovídajícím sociálním postavením tíhnou k vyšší účasti, ti s nižšími příjmy a životní úrovní k vyšší neúčasti. Tento sklon je nejvýraznější v nejvyšších a nejnižších vrstvách. Je zjevné, že v dodatku k výše akcentovaným politickým faktorům vlivu na volební participaci se zde prokázala jistá váha i faktoru sociálního. Mezi oběma faktory existuje i určitá vazba, daná diferenciací sociálních opor pro různé politické subjekty. Je zjevné, že postupná ztráta části elektorátu ČSSD souvisí s dosavadní nejasnou a váhavou politikou této strany a jí vedené vládní koalice jak vůči nízkopříjmovým skupinám včetně důchodců a nezaměstnaných, tak vůči nedostatečně příjmově saturovaným skupinám na nižší střední a střední, ba i vyšší úrovni sociálního postavení, závislým na státním rozpočtu. Menší část tohoto někdejšího elektorátu ČSSD (a zejména US) přešla k podpoře ODS, o něco větší k podpoře komunistů, další podstatná část posílila (spolu s menšími skupinami odpadlíků ostatních stran) kategorii lidí odvracejících se od politiky, a tudíž i volební participace. Dnes se ČSSD ve volebních preferencích drží na úrovni svých kmenových, ideově a zájmově s ní svázaných voličů.⁸

Identifikace demografické

Složení neúčastníků a účastníků krajských voleb se liší ve skupině mladých do 29 let a starých 60 let a více. Mezi těmi, kdo se k volbám nedostavili, bylo 26,3 % mladých a 16,4 % starých, mezi voliči pouze 14,2 % mladých a 31,6 % starých.

Tabulka 6: Sociálně-ekonomická struktura neúčastníků / účastníků krajských voleb v %

Životní úroveň	Neúčastníci	Účastníci
Studenti, učni	5,4	2,1
Důchodci	20,3	31,3
Nezaměstnaní	11,9	5,0
Ženy v domácnosti	3,7	1,5
Samostatně činní	6,2	10,5
Vedoucí zaměstnanci	8,2	12,0
Ostatní nemanuální	26,8	24,6
Kvalifikovaní dělníci	9,3	7,8
Ostatní dělníci a zemědělci	8,2	5,2
Celkem	100,0	100,0

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Tabulka 7: Účast / neúčast v krajských volbách dle životní úrovně domácnosti v %

Životní úroveň	Neúčastníci	Účastníci
Dobrá	30,7	47,1
Ani dobrá, ani špatná	44,6	38,3
Špatná	24,7	14,6
Celkem	100	100

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

Takovýto jev význam vysoké volební neúčasti ještě více zvyšuje. Zdá se, že pro tuto společnost je převládajícím trendem odklon nastupující a proto pravděpodobně i dynamičtější generace od politiky, představující nesporně výrazné nebezpečí pro demokracii. I tento faktor generačního odcizení je třeba zahrnout mezi podstatná zjištění daného výzkumu.

Logickým důsledkem vlivu věkového složení je zjištění, že mezi neúčastníky voleb mají vyšší zastoupení svobodní, také však rozvedení, zatímco pevnou oporou účasti ve volbách je manželské soužití. Krize volební účasti souvisí tedy mj. s nárůstem vlivu známých posunů ve sňatečnosti a rozvodovosti, spjatých rovněž především s mladšími skupinami obyvatelstva.

Zajímavé doplňující informace k této problematice i k sociálním otázkám přináší zjištění o diferenciaci účasti a neúčasti ve volbách mezi různými demografickými typy domácnosti. Vyšší podíl mezi neúčastníky mají zejména příslušníci neúplných rodin a partnerů v nesezdaném soužití, mezi účastníky manželé bez dětí. Podíl manželů s dětmi mezi účastníky a neúčastníky je téměř shodný – situace je tedy u této skupiny horší než u manželů bez dětí. Rovněž podíl osob bydlících samostatně a osob z vícegeneračních domácností je vyvážený, což souvisí s vyrovnaností podílu mladých a starých lidí v těchto skupinách. Tato informace akcentuje negativní vliv hmotných i jiných starostí o děti a partnerského soužití bez manželského svazku na volební účast.

5. Hodnocení volební neúčasti v názorech respondentů

Dotázaní se výrazně shodli v potvrzení známého faktu. Volební účast v České republice hodnotili ve 45,4 % jako nízkou a ve 48,1 % jako velmi nízkou. Pouze 6,5 % málo náročných optimistů se přiklonilo k jejímu hodnocení jako vysoké.

Na otázku, zda je nízká volební účast společenským problémem, odpověděli ti, kdo její existenci uznali, takto: rozhodně je 30,4 %, spíše je 50,0 %, není problémem 19,7 %. Dá se tedy říci, že drtivá většina dospělého obyvatelstva, i když trochu přilepšená vyšším podílem účasti v krajských volbách, než jaký odpovídá celkové skutečnosti, je si vědoma závažnosti problému nízké volební účasti. Podíl odpovědí, charakterizujících tento jev jako pouze spíše závažný, je sice nečekaně vysoký (souvisí s obecnou opatrností českých respondentů, kteří se raději vyhýbají krajním soudům) a po věcné stránce sotva můžeme souhlasit s názorem, že není problémem, ale na druhé straně musíme konstatovat, že česká veřejnost opět jednou v této odpovědi prokázala mnohem vyšší prozíravost než její politická reprezentace, kterou na výsledcích voleb zajímají především poměry hlasů pro politické subjekty, zápasící o moc. Je faktem, že nízkou volební účastí ve volbách v roce 2002 (ale již předtím ve volbách senátních, místních a krajských) se česká politická reprezentace nijak vážně nezabývala, dokud si v roce 2004 sociální demokraté se zpožděním neuvědomili, jak hluboce tento jev ohrožuje jejich mocenské postavení.

Dalším krokem k vyjasnění mínění o tomto problému byla výzva k těm, kdo volební účast považují za nízkou (93,5 %), aby se vyjádřili souhlasně či nesouhlasně k různým možnostem formulace společenských souvislostí (příčin či následků) nízké volební účasti. Výsledky, seřazené podle frekvence souhlasných odpovědí, jsou uvedeny v tabulce 8.

Odpovědi na otázky 1.-3. vyznívají jednoznačně. Opravdu drtivá většina obyvatelstva spojuje v souladu s našimi hypotézami nízkou volební účast s obecnou nechuť k politice

Tabulka 8: % souhlasu s možnými společenskými souvislostmi nízké volební účasti

Varianta	% ano
1. Nízká důvěra k politickým stranám	98
2. Obecná nechuť k politice	97,2
3. Nezájem politických stran o problémy občanů	92,6
4. Snížená možnost občanů ovlivňovat politiku	79,7
5. Oslabování vlivu širokých vrstev na politiku	75,2
6. Projev široké demokracie, umožňující svobodnou volbu	73,9
7. Oslabování demokracie přenecháním rozhodování menšině	66,6
8. Nízká občanská odpovědnost	65,2
9. Mezinárodní ostuda, prozrazující nezralost naší demokracie	37,1

Zdroj: CWM, výzkum Naše společnost 2005, šetření 05-01

a nízkou důvěrou k politickým stranám, jež se podle nich nestarají o řešení problémů občanů. Je sice pravda, že jen zčásti je takovéto mínění založeno na vlastní zkušenosti či důvěrné znalosti politického života a že velkou měrou k jeho zformování přispěla většina médií svou cílevědomou a dlouhodobou kampaní. Nicméně, zřetelně vyjádřená převaha právě těchto názorů je neobyčejně závažným faktem, s nímž musí počítat každý poznávající i prakticky činný subjekt.

Jedna pětina až jedna třetina dotázaných vyjádřila nesouhlas s většinou, která spojila u otázek 4., 5. a 7. nízkou volební účast s jistým narušováním principů demokracie. Chápání demokracie je tedy diferencováno – existuje nikoli zanedbatelná, nespíš liberálně smýšlející menšina, která nízkou volební účast nepovažuje za něco demokracii škodlivého. Z ještě formálnějšího hlediska posuzuje vztah sledovaného jevu k demokracii téměř třičtvrtinová část dotázaných, která podle vyjádření k otázce 6. považuje nízkou volební účast za důsledek široké demokracie. Neobratná formulace otázky jí neumožnila vyjádřit, zda takovéto pojetí demokracie hodnotí pozitivně či negativně. Vysoký stupeň rozeznání na politické strany nebo možná opět přehnaný liberalismus nedovolil třetině respondentů, kteří se vyjádřili k otázce 8., připsat reálnou odpovědnost za slabou volební participaci alespoň zčásti občanům samotným. Dvě třetiny si ji však plně uvědomují. Názory na otázku 9. svědčí o tom, že mezinárodní aspekt daného problému není doposud veřejností plně reflektován – to ostatně platí i o celé řadě dalších otázek našeho veřejného života a souvisí to s obecným podceňováním jejich – především – evropských souvislostí.

Bylo jen logické, že jsme se dotázali i na názor na otázku, zda se má stát nějak angažovat ve snaze o zvýšení volební účasti. 65,7 % odpovědělo rozhodně nebo spíše ano, 34,3 % spíše nebo rozhodně ne. I tato menšina opět patrně vychází z liberálního pojetí demokracie a úlohy státu.

Zajímal nás přirozeně i názor dotázaných na možné směry a nástroje případných státních opatření. Jak ukázala faktorová analýza, mínění veřejnosti se rozdělilo do dvou typů vyslovených názorů. První typ se spoléhá na opatření spíše technicko-organizačního charakteru bez zásadní změny volebního systému. Kromě nejméně zastoupené představy, že by pomohla změna volebního termínu v průběhu týdne (13,6 %), a dosti frekventovaného návrhu na umožnění elektronického hlasování (44,6 %) se pro tento typ řešení vyslovila většina těch, kdo podporují zavedení povinné účasti ve volbách (36,8 %). Druhý typ názorů vidí řešení problému v přechodu na většinový systém (44,6 %) a na

zavedení principu odvolatelnosti poslance či senátora stranou nebo hnutím, za které kandidoval (80,1 %). Zejména tento druhý typ představ určitě obsahuje prvky, které by spojení zvolených představitelů s voliči prohlubovalo. Nedostatkem jejího případného přijetí by ovšem bylo porušení rovnosti volebního práva a znevýhodnění menších politických stran.

K možnosti ještě hlubší reformy pluralitního demokratického systému směřovala další otázka. Faktorová analýza souhlasu s možnými postupy takové reformy vedla k rozlišení tří typů sdružených názorů. Nejvýrazněji byl zastoupen typ spojující představy zavedení obecného referenda k závažným otázkám (90,0 %!), přímé volby prezidenta (84,5 %) a určitou část hlasů pro omezení předvolebních výdajů stran (celkem 88,4 %). Druhou největší váhu má ten typ názorů, v němž se spojují požadavky rozšířit pravomoci státních orgánů při vymáhání práva (76,7 %), zvýšení pravomoci vlády (33,6 %) a druhá část hlasů pro omezení výdajů politických stran. Nejméně zastoupen je spíše pravově radikální typ názorů, který řešení spatřuje ve zvýšení kvóra pro zastoupení politické strany či hnutí v Parlamentu nad dosavadních 5 % (45,5 %), zvýšení pravomocí prezidenta (30,6 %) a zákazu některé politické strany či hnutí (32,4 %).

6. Závěrečné shrnutí

S přihlédnutím k názorům populace, vysloveným v tomto výzkumu, a k poznatkům, uvedeným v předchozích částech studie, můžeme zformulovat stručné vlastní zhodnocení fenoménu prudkého zvyšování volební neúčasti v České republice v posledních letech. Jde o fenomén obecný, týkající se v té či oné míře všech typů voleb. Zvýšená neúčast ve volbách senátních, krajských, lokálních, popř. evropských, také však i pokles účasti ve volbách do Poslanecké sněmovny mají jistě své specifické příčiny pro každý z těchto druhů voleb, které však jsou pouze dodatkem k vazbě nízké volební účasti na obecný nezáměr, lhostejnost (apatii) až znechucení české populace ve vztahu k politice. Tento souhrnný syndrom vážně ohrožuje další, v předchozím století slibně započatý vývoj českého demokratického systému do té míry, že lze podle našeho názoru mluvit o počínající krizi demokracie. Současně vytváří uvnitř společnosti nové rozštěpení, oddělující lidi usilující o jeho překonání aktivní účastí v demokratických procedurách a lidi pasivní, apatické a rezignující a signalizuje existenci ještě hlubšího rozštěpení mezi mocensko-politickou elitou a masou společnosti.

Z různých faktorů, nabízených teorií demokracie k vysvětlení nízké volební účasti, lze na základě výše prezentovaných dat odmítnout spolehlivou stabilitu politického režimu, vedoucí k převaze nálad, že účast ve volbách není příliš důležitá, poněvadž všechno i tak víceméně dobře funguje. Zmiňuje se o ní [Kreidl 2004]. Kdyby naopak byl režim v hluboké krizi, způsobené např. radikálním poklesem životní úrovně obyvatelstva nebo pokusy o znovunastolení totalitních praktik, dala by se naopak očekávat účast zvýšená. Stejně tak by mohla zvýšenou účast vyvolat závažnost a hloubka problémů, které je třeba řešit. Nikdo nemůže popírat, že problémy, které se budou řešit v nejbližších volbách do Poslanecké sněmovny, opravdu budou hluboké a závažné – od rozhodování mezi radikalizací nástupu další sociální polarizace a udržení být poněkud obměněného sociálního státu po váhání mezi euroskepticismem a proevropskou politikou. Zvýšenou volební účast však prozatím máloco signalizuje.⁹ Pravděpodobným vysvětlením tendence ke zvyšování volební neúčasti velké skupiny obyvatelstva, čítající kolem jedné poloviny voličů, může být tedy kombinace

závažnosti řešených problémů s tím, že žádný nebo téměř žádný renomovaný politický subjekt nenabízí této polovině voličstva program či strategii, kterou by mohla považovat za odpovídající svým potřebám a zájmům. Čteno z druhé strany, to znamená postupnou ztrátu legitimity politických subjektů ze strany populace. V dané situaci to odpovídá absenci zřetelně čitelného programu a strategie jak demokratické levice, tak umírněné demokratické pravice, zatímco zájmy vyšších a vyšších středních vrstev se zdají být artikulovány (zejména v programu ODS) dosti zřetelně. Danou situaci zůstře narůstající přesvědčení části obyvatelstva o skloněné politické reprezentace ke klientelismu a korupčnímu chování, ať už je zdůvodněné nebo vyvolané mediálními kampaněmi.

Kořeny těchto jevů jsou, jak data z výzkumu ukazují, do značné míry ve stávajícím systému politických stran a hnutí, který snad lze aspoň částečně reformovat soustavou těch či oněch zákonodárných opatření směřujících k vylepšení volebního systému či systému státoprávních vztahů. Značný úbytek voličů všech parlamentních stran ve volbách do Poslanecké sněmovny v roce 2002 i v krajských volbách 2004, nejzřetelnější u sociální demokracie a Unie svobody, jakož i obecnější soudy o příčinách a souvislostech nízké volební účasti, vyslovené respondenty tohoto šetření, však svědčí ve prospěch hypotézy, že nejzávažnější příčinou převládajícího negativního vztahu k současné podobě demokratické politiky je opravdu to, že oprávnění voliči v ní nenalézají tendenci k vážnému řešení svých občanských a lidských problémů. Nemusíme zcela přijmout převládající názor, kultivovaný většinou médií, že tato ignorance vůči potřebám lidí je všeobecná, i když její značná rozšířenost je mimo pochyby. Například seriózní posouzení souhrnných výsledků činnosti sociální demokracie vedených vlád sotva může být tak negativní jako mínění respondentů, kteří Grossové vládě v tomto šetření¹⁰ vyjádřili nedůvěru v 62,2 % případů.

Je však zřejmé, že politické strany či hnutí přinejmenším nejsou s to formulovat své programy a strategie dostatečně srozumitelně a otevřeně, aby bylo jasno, jaké potřeby a zájmy společné pro celou zem i pro jednotlivé sociální skupiny a jakými prostředky chtějí prosazovat. Jen tak mohou totiž demonstrovat svůj vztah ke dvěma základním principům demokracie: „pro lid“ a „skrze lid“, které respondenti našeho šetření zřetelně prosazují. Ke konkrétnější identifikaci zanedbávaných problémů mohou napomoci i poznatky z tohoto šetření, zejména v tom smyslu, že evidovalo několik vrstev příčin volební neúčasti. K nim patří jakoby v pozadí za politickými zkušenostmi a postoji zejména faktory sociální: problémy nízkopříjmových skupin, nezaměstnaných, části důchodců, rodin s dětmi a neúplných rodin, zaostávajících regionů, také však problém nízké placených odborníků v odvětvích závislých na státním rozpočtu a celý velký problém postavení a zájmů odcizující se mladé generace. S účastí ve volbách nemají problémy samostatně činní a vedoucí zaměstnanci ani odborníci těch odvětví a profesí, které jsou „za vodou“. Pokud jde kterékoli politické straně o další rozšíření svého elektorátu, musí formulovat svůj program a strategické cíle své politiky i vůči těmto skupinám, které prozatím dodávají podstatnou část nevoličů.

Zvláštní potíže v tomto směru mají obě dvě strany středové: ČSSD jako strana levého středu, která nevysílá jasné signály, že je schopna spolu s celonárodními a evropskými zájmy prosazovat i zájmy jak nižších, tak středních vrstev, a Unie svobody jako strana pravého středu, prozatím neschopná artikulovat zřetelně své místo ve vztahu k potřebám nikoli zanedbatelné části zejména „nových“ středních

vrstev. Rovněž obě pravicové strany (ODS i křesťanští demokráte), které dosti zřetelně vyjadřují potřeby a zájmy těch lépe situovaných, současně mlží kolem konečných sociálních dopadů své orientace, kterou je výrazné prosazení kapitalistických, popř. maloburžoazních principů do celého života společnosti, přičemž ODS navíc dluží jasné vysvětlení, jak si reálně představuje existenci ČR v EU po případném odmítnutí Evropské smlouvy. KSČM využívá své postavení radikální opozice a nevyhraněný postoj ČSSD k sociální problematice, aniž otevřeně zformulovala svou strategii případného návratu ke „kladným stránkám“ státního socialismu a způsoby uskutečňování svého euroskeptického programu. Obdobné námitky týkající se nevyhraněnosti, nevyjasněnosti a malé srozumitelnosti by bylo možno vyslovit i vůči Straně zelených a oběma hnutím nezávislých i Evropským demokratům.

Vzhledem k této všeobecné programové a strategické nevyjasněnosti používají politické strany ke svému prosazení v politice náhradních prostředků: využívání až zneužívání různých složek výkonné moci na jedné straně a obstrukcí vůči ní na straně druhé, mediálních kampaní, vyvolávání personálních střetů a skandalizování protivníků, atd., které podstatné problémy společnosti a její budoucnosti odsunují do pozadí a zatemňují. Nutným důsledkem je další ztráta jejich legitimity a prohlubování politické apatie s možným vyústěním až do stavu anomie. Všechny tyto – více či méně nahodile zřetěžené – prvky hrály svou úlohu v nedávné vládní krizi a není proto divu, že jejím důsledkem je další pokles důvěry v politiku, politické strany a politiky vůbec, zejména pak ve strany a politiky spjaté s Grossovou vládou.¹¹ Zrekonstruovaná struktura zejména vládního, také však i opozičního tábora má teď k dispozici pouze krátký čas, aby se pokusila značný nárůst své společenské izolovanosti a pokles své míry legitimity věcnými, sociálními, politickými i ideologickými aktivitami kompenzovat nebo i zčásti překonat. Tím nejhorším pro českou demokracii, sociální soudržnost a celý život společnosti by bylo se tvářit, jako by se nic nestalo, a pokračovat dál v samoúčelných politických hrátkách, dále prohlubujících politickou apatii obyvatelstva. Jistě nemůžeme prorokovat předem nezdar seriózně založeného nápravného úsilí, které by na základě rozumných politických slov i činů mohlo i v poměrně krátkém období přispět k částečnému obnovení reputace politicko-mocenské elity, a to tím spíše, že podstatnou část nevoličů tvoří bývalí voliči politických stran, z nichž část je pravděpodobně připravena za jistých okolností svou politickou participaci obnovit. Smyslem tohoto textu mj. je upozornit na to, že vzhledem k hloubce negativních nálad vůči politice by si takovýto obrat vyžádal mimořádné úsilí a velkou dávku nikoli deklarativní, ale skutečné poctivosti, upřímnosti a dobré vůle, spojenou současně s odvahou otevřeně sdělovat i nepříznivé zprávy a srozumitelně vysvětlovat opravdu jen nezbytný rozsah nepopulárních opatření. Je samozřejmé, že takovýto obrat, ať už iniciovaný kýmkoli, by musel v té či oné míře probíhat ve všech významných politických subjektech, ať už vládních či opozičních, a dotknout se i fungování všech významných státních institucí a správních aparátů i regionálních orgánů. V takovém případě by měl určitý význam pro efektivní upevnění společenské soudržnosti nejen v dimenzi politické, ale i sociální a kulturní.

- 1 Ani při náhodném výběru není jednoduché zajistit reprezentativitu výběrového souboru. Při použití doplňovacího druhého kola výběru a případném následném převážení je však možné se k ní významně přiblížit.
- 2 http://pes.fsv.cuni.cz/projekt_nevolici
- 3 Linek, L. 2004. Volby do Evropského parlamentu 2004 – analýza volební účasti a stranické podpory v České republice. Praha: Sociologický ústav, Sociologické studie 04/01.
- 4 Linek v uvedené práci na str. 13 a 14 uvádí přehled účasti v evropských zemích v posledních parlamentních volbách a ve volbách do Evropského parlamentu, z něhož je zřejmé, že Česko spolu s Estonskem a zejména Polskem patří k zemím s nejnižší účastí v parlamentních volbách a současně ve volbách do Evropského parlamentu. Poukazuje rovněž na odlišnosti vývoje volební neúčasti v západoevropských a východo-středo-evropských postsocialistických zemích. Ovšem že i ve středovýchodní Evropě se uplatňují obecnou teorii demokracie uváděná tři možná vysvětlení snižující se účasti ve volbách: teorie zdrojů, vycházející z odlišnosti charakteristik voličů a nevoličů, teorie mobilizace, vycházející z důrazu na povahu aktérů, vystupujících v politice, zejména politických stran a politiků a konečně teorie kontextu, kladoucí důraz na konkrétní společenské situace a z nich plynoucí motivace voličů. [Linek c.d.:14-16] (Těchto obecných aspektů problematiky se dotýkáme i my v analýze našich dat.) Jenže ve všech těchto třech obecninách se liší postsocialistické země od zemí západní Evropy dosti podstatně. A uvnitř této skupiny narážíme i na další odlišnosti podle jednotlivých zemí.
- 5 Takovýto nárůst volební neúčasti není v našich podmínkách v žádném případě projevem spokojenosti víceméně dobře situované části obyvatelstva se stabilizovanou situací, o němž se mluví v případě civilizace a kulturně vyspělejších společností, nýbrž jevem svým rozsahem a vývojovou křivkou narušujícím demokratickou kulturu a ohrožujícím společenskou soudržnost. Viz [Kreidl 2004 i Linek 2004]. Neobstojí ani názor, že mezi neúčastníky voleb patří i extrémně radikální voliči, jejichž hlasy by mohly demokracii ohrožovat. Domníváme se, že vyjádření názorů radikálně naladěných menšin účastí ve volebním aktu představuje jev méně dysfunkčně narušující společenskou soudržnost než jejich volební neúčast, jež bývá spojována buď s tendencí k izolaci od většinové společnosti nebo dokonce se sklony k radikálním vystoupením v nedemokratických formách.
- 6 Výzkumy veřejného mínění z poslední doby ukazují, že tento pohyb v důsledku nedávné vládní krize dále pokročil. Jde zřejmě o proces podobný současnému vývoji v Polsku.
- 7 Podobné tendence byly zaznamenány již v minulosti při analýze (pravda výrazně méně zastoupené) skupiny nevoličů v roce 1998.
- 8 Podle výsledků posledních výzkumů veřejného mínění už i tuto část ztrácí, což možná souvisí i s výsledky voleb vedení na posledním sociálnědemokratickém sjezdu.
- 9 V okamžiku odevzdávání textu do tisku snad jen zjevné ulehčení, které v médiích i v náladách veřejnosti provázela změna na postu premiéra, některé z prvních racionálních kroků obnovené vlády a jisté posuny na žebříčcích popularity politiků, na druhé straně se může stát, že sebemenší chyba, neobratnost, nemluvě už o jakémkoli náznaku skandálu na straně vlády může způsobit novou krizi důvěry.
- 10 Tedy ještě před propuknutím kampaně proti jeho osobě. V pozdějších výzkumech klesla důvěra k vládě před demisí až na minimum, zaznamenané předtím v období transformace pouze těsně před pádem druhé Klausovy vlády.
- 11 Včetně KDU-ČSL, která si nakonec sotva prospěje svou snahou vytvořit si image strany, patřící jak k vládě, tak k opozici.

Způsob volby, pravomoci a postavení prezidenta republiky: názory veřejnosti versus ústavní praxe

Daniel Kunštát

Postavení hlavy státu má v každém demokratickém systému specifický význam i různorodé mocenské a konstituční ukotvení. Je institucionálním i symbolickým vyjádřením suverenity státu, jeho „jednoty v různosti“ v kontextu pluralitní demokracie. Koncepční řešení jsou v rámci moderní demokratické ústavnosti velmi rozmanitá: v některých státech je hlava státu pouze symbolem ústavnosti a její pravomoci jsou buď zcela formální (Velká Británie), nebo velmi omezené (Spolková republika Německo, Rakousko). Za dané situace se zpravidla jiný orgán (premiér, kancléř) než hlava státu stává rozhodujícím ústavněmocenským reprezentantem státu. Naproti tomu v jiných zemích symbolické a ústavněmocenské vyjádření ústavnosti splývá v jedno – typickým modelem, kdy hlava státu je symbolem jednoty státu a zároveň nesmírně ústavně a mocensky silnou institucí, je prezidentský systém Spojených států (Blahož, Balaš, Klíma: 91-104). V ústavní a politické praxi moderních demokracií tedy existuje pestrá a velmi variabilní škála ústavních schémat, která oscilují na kontinuu mezi hlavou státu coby suverénním exekutivou (prezidentský systém) na jednom pólu a hlavou státu, již přísluší prakticky výhradně ceremoniální role bez jakýchkoliv arbitrárních funkcí, na pólu opačném.

Přestože je Česká republika z ústavněprávního hlediska klasickou parlamentní demokracií a nikoli prezidentskou (či tzv. poloprezidentskou), současně na bázi Ústavy přiznává prezidentovi rozsáhlou imunitu a významná práva (zejména silné jmenovací pravomoci) prakticky vůči všem složkám mocenského systému. Prezident tedy rozhodně není jen formální hlavou státu a pouze jeho formálním reprezentantem. ČR je tedy parlamentní republikou, ovšem s významným postavením prezidenta republiky, jenž je nepřímo (parlamentem) voleným ústavním činitelem s velmi specifickým postavením a posláním. Role prezidenta je koncipována podle modelu parlamentní republiky, z něhož vychází i systematické zařazení úřadu prezidenta jako součásti výkonné moci¹, nicméně je také orgánem *sui genesis*, tedy jakýmsi prostředníkem mezi mocemi a pomocníkem při řešení krizových situací (Gerloch, Hřebejk, Zoubek: 305 – 306).

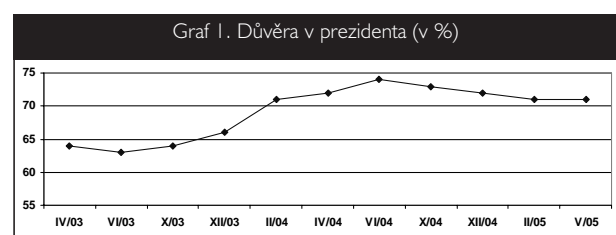
Konstrukci českého parlamentního režimu odpovídá způsob volby prezidenta a jeho ústavní postavení. Prezident republiky (čl. 54 – čl. 66) je hlavou státu volenou Parlamentem a není mu z výkonu své funkce odpovědný a tudíž jím odvolatelný. Jeho neodpovědnost z výkonu úřadu je spojena s nezbytností kontrasignace (předsedou vlády nebo jím pověřeného člena vlády) jeho rozhodnutí. Relativně silná ústavní role české hlavy státu ovšem vyplývá také z jistých „autokratických“ principů zakotvených v Ústavě, kdy v některých oblastech není vázán na jiný ústavní subjekt, tj. ke svým rozhodnutím kontrasignaci nepotřebuje (jmenování funkcionářů České národní banky²). Neodvolatelnost prezidenta kombinovaná s některými nikoli nevýznamnými pravomocemi (právo jmenovat vládu a za jistých okolností

rozpuštět poslaneckou sněmovnu) je i klíč k pochopení smyslu jeho zvláštní ústavní a politické role: měl by být prostředníkem či garantem kontinuity státní moci, a tudíž i představitel identity a integrity státu, tedy určitou konstantou ústavního a politického systému.

Obecně je třeba konstatovat, že prezident jakožto hlava státu je v našem ústavním pořádku institutem konvenčním, opírajícím se o silnou masarykovskou tradici, přímo spojenou se vznikem samostatného státu Čechů a Slováků v r. 1918. Funkce prezidenta je do dnešních dnů národem tradičně vnímána s úctou a není pochyb, že jeho osobnost by měla být – a takto je také veřejným míněním do značné míry reflektována – jistým přirozeným svorníkem společnosti. V dané souvislosti není překvapivé, že prezident republiky je v polistopadových dějinách dlouhodobě nejdůvěryhodnější ústavní institucí (pro ilustraci připomeňme, že v posledním roce a půl hlavě státu pravidelně vyjadřují důvěru bezmála tři čtvrtiny oslovených občanů, graf 1).

Úloha prezidenta při tvorbě a zachování politické stability, při komunikaci mezi parlamentními politickými stranami či při utváření občanské společnosti je nezastupitelná a zároveň mimořádná, takže se dokonce v mnoha směrech vyrovná jeho ústavním pravomocem. Jeho pozice tak nezávisí pouze a výlučně na ústavních člancích (či způsobu jeho volby). I v podmínkách parlamentního režimu dokáže prezident na základě politické situace v zemi (stranického systému, rozložení politických sil v parlamentu), historicko-spoločenských okolností, ale také osobností a charismatem, politickým talentem apod. výrazně ovlivnit své postavení. Prezident tak může za určité konstelace v českém politickém systému hrát důležitější roli, než jaká vyplývá z pouhé litery ústavních článků.

Jaké mají čeští občané představy o smyslu a parametrech ústavního a politického postavení prezidenta? A jak se tyto představy shodují s literou ústavy? Nejen na tyto otázky se pokusilo odpovědět šetření Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR, které se ve svých výzkumech mimo jiné opakovaně obsírně věnuje názorům veřejnosti na postavení prezidenta v politickém systému České republiky. Poslední šetření na dané téma bylo v rámci kontinuálního výzkumu Naše společnost 2005 uskutečněno v dubnu letošního roku³.

Zdroj: CVM

Nejen v odborných kruzích neutuchá intenzivní debata na téma vhodnosti stávající právní úpravy volby prezidenta, který je podle Ústavy (čl. 58 Ústavy) volen oběma komorami Parlamentu, a o případné možnosti přechodu k jeho přímé volbě. Stejně tak je nepřetržitě zvažována snaha o zpřesnění postavení prezidenta republiky, pokud jde o jeho vztah k ostatním ústavním orgánům, zejména vládě. Prvním a zároveň ve veřejném diskurzu svrchovaně frekventovaným tématem, které bylo sledováno, proto byly názory respondentů na to, jaký způsob volby prezidenta je podle jejich mínění nejhodnější pro Českou republiku (tabulka 1).⁴

Získaná data naznačují, že názory českých občanů do značné míry kolidují se současnou právní úpravou volby prezidenta. U veřejnosti jako celku i u všech významně zastoupených dílčích sociodemografických skupin populace je nejčastějším názorem, že prezidenta republiky by měli volit všichni voliči. Pro přímou volbu se celkem vyslovilo 57 % dotázaných. Necelá čtvrtina respondentů (23 %) považuje za nejhodnější stávající způsob volby prezidenta parlamentem, 11 % vidí jako optimální volbu prostřednictvím nějakého širšího sboru volitelů. Ze srovnání s loňským šetřením vyplývá, že přímá volba má v současné době poněkud méně zastánců (v únoru 2004 šlo o 68 % respondentů). Naopak vzrostl podíl těch, kteří se vyslovili pro ústavně kodifikovanou volbu parlamentem (z 16 % v loňském roce na současných 23 %).

Šetření se dále zabývalo tím, jaký typ osoby je podle mínění veřejnosti nejhodnější pro výkon funkce prezidenta republiky (tabulka 2).⁵

Výsledky ukazují, že největší část občanů (41 %) považuje za nejhodnějšího kandidáta pro výkon funkce prezidenta republiky osobu stojící mimo politické strany, přičemž asi pětina (19 %) dokonce preferuje člověka, který nikdy nebyl v politice. Stranického kandidáta za optimální variantu naopak pokládá 6 % dotázaných, a to včetně 1 % těch, kteří za nevhodnější osobu považují předsedu politické strany. Asi třetina (30 %) dotázaných vyjádřila mínění, že nesejde na tom, zda uchazeč o post prezidenta republiky je či není spojen s některou politickou stranou.

Tabulka 1: Kdo by měl volit prezidenta? (v %)

	IV-02	II-04	IV-05
parlament	20	16	23
širší shromáždění volitelů	12	11	11
všichni voliči	57	68	57

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 2: Osoba vhodná pro výkon funkce prezidenta (v %)

	IV-02	II-04	IV-05
člověk mimo politiku	19	12	19
politik mimo strany	37	35	41
člen strany	4	6	5
předseda strany	2	1	1
nezáleží na tom	32	41	30

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Následující část výzkumu se zaměřila na obecné postoje veřejnosti k rozsahu pravomocí prezidenta republiky (tabulka 3).⁶

Z přehledu v tabulce je zřejmé, že více než polovina dotázaných (56 %) zastává názor, že by pravomoci prezidenta měly být zachovány ve stávajících limitech. Přesně čtvrtina respondentů se vyslovila pro rozšíření prezidentských pravomocí, podle asi desetiny (11 %) oslovených občanů by naopak měly být zúženy. Bez zajímavosti jistě není porovnání s loňským šetřením: mírně ubylo zastánců rozšíření pravomocí prezidenta (v loňském roce dané stanovisko zastávala bezmála třetina dotázaných, v současné době se jedná o čtvrtinu).

Dále nás zajímalo, zda by se prezident podle mínění veřejnosti měl věnovat spíše řešení konkrétních problémů či obecnějším otázkám⁷ (tabulka 4).

Největší podíl respondentů (41 %) se domnívá, že český prezident by se měl věnovat řešení konkrétních otázek. Další více než třetina občanů soudí, že by se měl těmito otázkami zabývat pouze ve výjimečných případech. Necelá pětina dotázaných pak vyjádřila názor, že prezident se má zabývat především obecnějšími otázkami politické kultury, morálky a podobně.

Druhá část šetření konkrétněji reflektovala názory české veřejnosti na jednotlivé ústavní pravomoci prezidenta. Zjišťovány byly názory na postavení prezidenta vůči vládě (viz tabulku 5) a na jeho roli při jejím jmenování (tabulka 6), na možnost rozpouštění Poslaneckou sněmovnu a vypisovat nové volby (tabulka 7), na existenci a podobu práva veta (tabulka 8), na roli prezidenta při jmenování soudců Ústavního soudu (tabulka 9) a na postavení prezidenta v oblasti zahraniční politiky země (tabulka 10). Všechny tabulky obsahují srovnání s výsledky předchozích výzkumů.

Podrobnější analýza ukázala, že konkrétní prezidentské pravomoci mají ve všech zkoumaných případech relativně vyšší podporu mezi dotázanými, kteří si obecně přejí jejich rozšiřování, a mezi respondenty, kteří chovají důvěru k osobě současného prezidenta. Z hlediska politických preferencí se častěji jedná o voliče ODS.

Vedle některých již zmíněných pravomocí, které souvisejí s fungováním a povahou politického systému v ČR, jsme se

Tabulka 3: Pravomoci prezidenta by měly být... (v %)

	IV-02	II-04	IV-05
rozšířeny	11	32	25
zachovány	41	52	56
zúženy	35	9	11

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 4: Jakým otázkám se má prezident věnovat? (v %)

	II-04	IV-04
Měl by se trvale věnovat řešení konkrétních otázek	42	41
Měl by se věnovat řešení konkrétních otázek, ale jen ve výjimečných případech	34	36
Měl by se věnovat obecnějším otázkám morálky a podobně	21	21

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 5: Postavení prezidenta vůči vládě⁸ (v %)

	IV-02	II-04	IV-05
nemá vůbec zasahovat do činnosti vlády	35	23	28
má zasahovat v omezené míře do činnosti vlády	49	61	56
má řídit vládu jako předseda	6	11	9

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 6: Role prezidenta při jmenování vlády⁹ (v %)

	IV-02	IV-05
jmenovat ministry podle vlastního uvážení	9	15
jmenovat ministry na doporučení premiéra	64	61
nemá ministry jmenovat	13	13

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 7: Pravomoc prezidenta rozpustit PS a vypsat nové volby¹⁰ (v %)

	IV-02	IV-05
nikdy	7	8
ve výjimečných případech vymezených Ústavou	72	63
kdykoli to podle něj vyžaduje politická situace	7	18

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 8: Právo zamítnout parlamentem přijatý zákon¹¹ (v %)

	IV-02	IV-05
ano, s konečnou platností	15	27
ano, s možností přehlasování parlamentem	50	43
ne	14	17

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

naposledy v únoru loňského roku zajímali i o názory občanů na ty pravomoci prezidenta, které souvisejí s udělováním milosti či vyhlášením amnestií, se zmírňováním trestů odsouzeným a se zastavováním soudního řízení proti obviněným. V tomto kontextu podotkneme, že prezident disponuje podle Ústavy (čl. 62) právem – bez kontrasignace – odpouštět a zmírňovat tresty uložené soudem buď v individuálních případech (agraciace) nebo právem odpouštět a zmírňovat tresty uložené soudem plošně, tj. určitému okruhu pachatelů trestných činů (amnestie). V neposlední řadě má prezident právo zahazovat odsouzení a právo nařizovat, aby se trestní stíhání nezahajovalo, a bylo-li zahájeno, aby se v něm nepokračovalo (abolice)¹⁴.

K pravomoci prezidenta udělit milost odsouzeným osobám se občané stavěli v naprosté většině (89 %) příznivě, i když necelá polovina z nich (43 %) chtěla, aby tyto pravomoci byly podmíněny souhlasem dalšího ústavního činitele. K možnosti prezidenta zastavit probíhající soudní řízení existovaly poněkud silnější výhrady, i když i zde podíl souhlasících alespoň s podmíněnou formou této pravomoci (55 %) převážil nad těmi, kdo to zcela odmítají (38 %).

Tabulka 9: Role prezidenta při jmenování soudců Ústavního soudu¹² (v %)

	IV-02	IV-05
všechny soudce sám	10	19
všechny se souhlasem jiného ústavního činitele	44	36
část soudců, zbytek jiní činitelé	17	22
nemá jmenovat soudce ÚS	8	8

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 10: Postavení prezidenta v zahraniční politice země¹³ (v %)

	IV-02	IV-05
nemá se angažovat	6	6
může se angažovat ve směru udávaném vládou a ministerstvem zahraničí	65	54
má aktivně vystupovat nezávisle na vládě	15	26
má řídit zahraniční politiku	6	9

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Tabulka 11: "Domníváte se, že prezident ČR má mít pravomoc..."

	udělit amnestii/milost odsouzeným osobám?"		zastavit soudní řízení proti obviněným?"	
	IV-02	II-04	IV-02	II-04
ano, samostatně	25	46	12	22
ano, jen se souhlasem	57	43	36	33
ne	14	9	43	38

procenta ve sloupci, dopočet do 100 % tvoří odpovědi „neví“
Zdroj: CWM

Obecně lze konstatovat, že u sledovaných atributů se veřejné mínění většinově shoduje s ústavní úpravou postavení a pravomocí prezidenta (ovšem s podstatnou výjimkou způsobu jeho volby). „Silného“ prezidenta, který by byl fakticky rozhodujícím prvkem výkonné moci (jmenoval by a řídil vládu podle vlastního uvážení, řídil by zahraniční politiku země) a který by měl velmi silnou pozici i vůči moci zákonodárné (disponoval by právem kdykoli rozpustit Poslaneckou sněmovnu či právem absolutního veta vůči zákonům přijatým parlamentem), si občané přejí jen sporadicky. Relativně malou podporu má i výlučná pravomoc prezidenta jmenovat soudce Ústavního soudu¹⁵.

Literatura:

- Blahož, J., V. Balaš, K. Klíma 1998. *Srovnávací ústavní právo*. Praha: CODEX.
- Gerloch, A., J. Hřebejk, V. Zoubek 2002. *Ústavní systém České republiky. Základy českého ústavního práva*. Praha: Prospektrum.
- Klokočka, V., 1996. *Ústavní systémy evropských států*. Praha: Linde.
- Kysela, J. (ed.) 2003. *Deset let Ústavy České republiky*. Praha: Eurolex Bohemia.
- Pavlíček V. a kol. 1999. *Ústava a ústavní řád České republiky*. Praha: Linde.
- Polívková, Z. 1994. *Prezident v posttotalitním státě*. Praha: Všehrad.

- 1 Ze systematického zařazení funkce prezidenta jakožto součásti moci výkonné plyne, že ústavním těžištěm této funkce je právě vztah s vládou.
- 2 Názory veřejnosti na pravomoc jmenování guvernéra a členů bankovní rady ČNB jsou podrobněji rozvedeny v poznámce č. 12.
- 3 Terénní šetření bylo realizováno 18. až 25. dubna 2005. Počet respondentů byl 1060, dotazován byl reprezentativní vzorek obyvatelstva ČR ve věku od 15 let na základě kvótního výběru.
- 4 Otázka: „Který z běžně užívaných způsobů volby prezidenta je podle Vás nevhodnější? Volba parlamentem, tj. poslanci a senátory současně, volba širším shromážděním volitelů (např. poslanci, senátory a krajskými zastupiteli), nebo volba všemi voliči?“
- 5 Otázka: „Jaký typ osoby je podle Vás nevhodnější pro vykonávání funkce prezidenta? Člověk, který nikdy nebyl v politice, politik, který není členem žádné strany, člen politické strany, předseda politické strany, nebo na tom nezáleží?“
- 6 Otázka: „Myslíte si, že by měly být pravomoci prezidenta rozšířeny, zúženy, nebo by měly zůstat tak, jak je tomu nyní?“
- 7 Otázka: „Má podle Vás prezident republiky zasahovat do řešení konkrétních problémů, nebo se má spíše věnovat obecnějším otázkám politické kultury, morálky a podobně? Měl by se trvale věnovat i řešení konkrétních otázek, měl by se jim věnovat, ale jen ve výjimečných případech, nebo by se měl věnovat obecnějším otázkám morálky a podobně?“
- 8 Otázka: „Jaké postavení má mít prezident vůči vládě? Prezident nemá zasahovat do činnosti vlády, prezident má v omezené míře zasahovat do činnosti vlády, nebo prezident má řídit činnost vlády a předseda jí namísto premiéra?“
- 9 Otázka: „Jak má podle Vás prezident jmenovat vládu? Má jmenovat všechny ministry na základě vlastního uvážení, má jmenovat všechny ministry na základě doporučení budoucího premiéra, nebo nemá jmenovat členy vlády?“
- 10 Otázka: „Za jakých okolností má mít prezident pravomoc rozpustit Poslaneckou sněmovnu a vypsat nové volby? Nikdy, jen ve výjimečných případech vymezených ústavou, nebo kdykoli sám rozhodne, že to politická situace vyžaduje?“
- 11 Otázka: „Má mít prezident pravomoc odmítnout parlamentem přijatý zákon (tzv. právo veta)? Ano, s konečnou platností, ano, ale parlament by měl mít možnost toto veto přehlasovat početnější většinou, nebo ne?“
- 12 Otázka: „Jak má podle Vás prezident jmenovat soudce Ústavního soudu? Má jmenovat všechny ústavní soudce na základě vlastního uvážení, má jmenovat všechny ústavní soudce se souhlasem některého z vysokých ústavních činitelů (např. premiéra nebo předsedy některé z komor parlamentu), má jmenovat pouze část ústavních soudců, např. třetinu, zbytek by byl jmenován jinými ústavními činiteli, nebo nemá jmenovat soudce ústavního soudu?“
- 13 Otázka: „Jaké postavení má mít prezident v oblasti zahraniční politiky? Prezident se nemá angažovat v oblasti zahraniční politiky, prezident se může angažovat v oblasti zahraniční politiky, ale nesmí překračovat oficiální směr, který udává vláda a ministerstvo zahraničí, prezident má aktivně vystupovat v oblasti zahraniční politiky nezávisle na vládě, nebo prezident má řídit českou zahraniční politiku?“
- 14 Zejména právo abolice je v laických i odborných kruzích terčem určité kritiky. Někteří právní teoretici se domnívají, že toto právo nemá místo v demokratickém státě a považují ho za reziduum z dob absolutních monarchií (viz např. J. Barák, K některým otázkám novelizace Ústavy České republiky, in: J. Kysela (ed.), Deset let Ústavy České republiky, Praha 2003).
- 15 V šetření v dubnu 2002 byly analogicky zjišťovány také názory veřejnosti na pravomoci prezidenta jmenovat členy bankovní rady ČNB. Pouze 6 % respondentů se domnívalo, že prezident by měl mít možnost jmenovat všechny členy bankovní rady sám, 36 % preferovalo jmenování všech členů se souhlasem premiéra, 19 % považovalo za nejlepší, aby jmenoval část členů a zbytek jiní ústavní činitelé, 13 % by mu tuto pravomoc vůbec nepřisoudilo. (Otázka: „Jak má podle Vás prezident jmenovat členy bankovní rady České národní banky? Má jmenovat všechny členy i guvernéra na základě vlastního uvážení, má jmenovat členy bankovní rady na základě svého uvážení a guvernéra ČNB se souhlasem předsedy vlády, má jmenovat pouze část členů, např. třetinu, zbytek by byl jmenován jinými ústavními činiteli, nebo nemá jmenovat členy bankovní rady?“)

Prestiž povolání z pohledu veřejného mínění

Jan Červenka

K zajímavým otázkám, které bezprostředně souvisejí s problematikou práce a nepřimo i s dalšími tematickými okruhy, jako jsou například hodnotové orientace či modernizace, patří prestiž povolání z pohledu veřejnosti. Na konci minulého roku se prestiži povolání věnovalo i jedno z kontinuálních šetření Centra pro výzkum veřejného mínění Sociologického ústavu AV ČR¹, ve kterém respondenti hodnotili dvacet šest vybraných profesí na škále od 1 do 99 podle jejich prestiže.² Výsledky v podobě průměrného bodového hodnocení a celkového pořadí jednotlivých profesí zařazených do výzkumu ukazuje tabulka 1.

Výsledky šetření v prvé řadě poměrně jednoznačně doložily zcela výsadní pozici lékařů, kteří se těší vysoké prestiži u naprosté většiny občanů. 41 % respondentů lékaře umístilo na samotný vrchol celého žebříčku s 99 body, dal-

ších 35 % pak povolání lékaře přiřadilo hodnotu v intervalu od 90 do 98 bodů. Lékařská profese tak velmi výrazně z hlediska přisuzované prestiže překonala ostatní vysoce oceňovaná a kvalifikačně náročná povolání, která podobně jako lékařská profese rovněž obsahují určitý étos, mají charakter služby společnosti a bývají občas vnímána spíše jako poslání než jako způsob obživy. To bezpochyby do jisté míry platí o profesi vědce či vysokoškolského pedagoga, které z vybraných povolání skončily v těsném sledu na druhém a třetím místě. Za nimi pak s určitým odstupem, který zřejmě odráží rozdíly v kvalifikační náročnosti a s ní spojené výlučnosti obou předchozích profesí, zaujalo čtvrté místo žebříčku svým charakterem podobné povolání učitele základní školy. Čelní pozice lékařů z hlediska prestiže, kterou jejich profesi přisuzuje občanská veřejnost, přitom není žádným

Tabulka 1: Prestiž povolání (průměrné bodové hodnocení)

Profese	Průměrné hodnocení
1. lékař	89,5
2. vědec	80,7
3. učitel na vysoké škole	78,5
4. učitel na základní škole	71,3
5. programátor	66,3
6. soudce	64,8
7. projektant	64,1
8. starosta	60,1
9. manažer	59,4
10. soukromý zemědělec	59,1
11. profesionální sportovec	56,1
12. novinář	54,4
13. ministr	53,8
14. účetní	53,5
15. majitel malého obchodu	51,2
16. truhlář	50,8
17. opravář elektrospotřebičů	50,2
18. bankovní úředník	50,2
19. soustružník	47,7
20. policista	47,6
21. kněz	46,1
22. voják z povolání	44,8
23. sekretářka	43,7
24. prodavač	42,8
25. poslanec	39,9
26. uklízečka	29,4

Zdroj: CVM, výzkum Naše společnost 2004, šetření 04-11

náhodným zjevem. Podobným výsledkem totiž skončily všechny podobné výzkumy, které od roku 1993 uskutečnilo CVM nebo jeho předchůdce Institut pro výzkum veřejného mínění při Českém statistickém úřadu. Jedním z důvodů, proč je lékařské povolání u většiny veřejnosti postaveno výše než třeba profese vědce,³ může být okolnost, že k lékařům mají lidé vybudován mnohem silnější vztah spojený s pocitem vlastní závislosti na nich. Alespoň občas totiž lékaře potřebuje prakticky každý z nás. Naproti tomu vědecká profese, která je svým způsobem mnohem výlučnější než povolání praktického lékaře, je v porovnání s tím většinou populace dosti vzdálená. S lékařskou profesí je navíc spojena i velice silná přímá odpovědnost za lidské zdraví a životy, což rovněž může výrazně posilovat prestiž lékařů v očích veřejnosti.

K poměrně dobře hodnoceným profesím, jejichž průměrné bodové hodnocení se pohybovalo vysoko nad středem užitě škály, patří povolání programátora či projektanta, která vyžadují značné speciální odborné znalosti a která s sebou přinášejí vedle vesměs vysoce nadprůměrných příjmů i možnost samostatného kreativního rozhodování. Z dřívějších šetření, která sice nejsou s posledním výzkumem CVM plně srovnatelná, protože obsahovala lehce odlišný seznam profesí, ale která zahrnovala obě uvedená povolání

i většinu ostatních položek, lze usuzovat, že v posledních deseti letech prestiž obou profesí průběžně posilovala a že se na žebříčku povolání zřetelně posunuly směrem vzhůru.

Podobným způsobem jako předchozí dvě povolání byla hodnocena i profese soudce, která má nejen vysoké odborné, ale i morální nároky a která je spolu s finančním ohodnocením spojena i s formálním postavením a mocí ve společnosti. Společně s funkcí starosty, která byla v průměru řazena jen o málo níže, se tak povolání soudce stalo nejprestižnější profesí reprezentující ve výzkumu prestiže povolání státní moc a její aparát. V porovnání s tím se funkce ministra jak z pohledu umístění mezi ostatními profesemi (13. místo z 26), tak i z pohledu bodového průměru v rámci užitě škály (53,8 bodu) zařadila pouze do středu, a funkce poslance byla dokonce hodnocena s takovým despektem, že nižší prestiž měla už jen profese uklízečky. V tomto hodnocení se pochopitelně velmi výrazně odráží obecně převažující negativní postoj k tzv. „vysoké“ politice a zejména trvale nízká důvěra k zákonodárnému sboru. Ale až ve druhé polovině z hlediska umístění i použité škály skončila také profese policisty nebo vojáka z povolání.

K relativně prestižnějším profesím z pohledu české veřejnosti se kromě již uvedených připojilo povolání manažera a poněkud překvapivě soukromého zemědělce, zřetelně, i když ne vysoko nad hranici 50 bodů se dostali ještě i profesionální sportovci, jejichž prestiž se v posledních deseti letech se zvyšovala podobně jako v případě programátorů či projektantů, dále novináři, již zmiřovaní ministři a účetní. Prakticky do středu škály se zanedbatelnými rozdíly dotázání v průměru zařadili majitele malých obchodů, truhláře, opraváře elektrospotřebičů a bankovní úředníky.

Soustružníci, kteří společně s truhláři nebo opraváři elektrospotřebičů zastupovali kvalifikované dělnické profese, se v průměru dostali spolu s policisty těsně pod hranici samotného středu, až za ně pak odpovědi respondentů zařadily povolání kněze. Poměrně nízká prestiž duchovních je zjevně důsledkem vysoké úrovně sekularizace a nepříliš dobrého renomé zejména římskokatolické církve u části české veřejnosti.⁴ Hodnocení kněží ze strany katolických věřících bylo přitom výrazně lepší a v průměru dosahovalo 63,4 bodu. Až za vojáky z povolání, ale ještě před poslance se dostali sekretářky a prodavači.

Abychom mohli celkové výsledky z takto rozsáhlé baterie trochu utřídit, pokusili jsme se data prozkoumat prostřednictvím faktorové analýzy, která odhalila šest významných faktorů⁵, na jejichž tvorbě se vesměs podílely položky týkající se buď charakterově příbuzných profesí, nebo položek, kde jednotlivá povolání spojuje nějaká vlastnost nebo vnější okolnost představující jakýsi společný jmenovatel.

Za prvním faktorem stojí početná skupina běžných profesí, které spojuje více či méně převažující manuální a rutinní charakter vykonávané práce. Velmi silně se na tomto faktoru podílely položky jako truhlář, soustružník, prodavač, uklízečka, opravář elektrospotřebičů nebo soukromý zemědělec, ale podstatným způsobem se do něj promítaly i profese jako majitel malého obchodu, účetní či sekretářka. Jak ukázala podrobnější analýza, tento faktor mírně koreluje s věkem a s politickou orientací dotázaných. Hodnocení prestiže profesí s manuálním a rutinním charakterem je přitom většinou poněkud horší mezi mladými lidmi a v pravé části politického spektra.

Druhý faktor v sobě obsáhl především položky, které představují jakýsi novodobý, moderní ideál vlastní profesní dráhy zejména pro mladší část současné české populace. Za tímto faktorem v daném souboru vybraných povolání stojí profese

jako programátor, manažer či profesionální sportovec, v menší míře pak i účetní, projektant či sekretářka. Tento faktor poměrně výrazně koreluje právě s věkem, když část mladých lidí staví tyto profese relativně výše než ostatní občané.

Třetí faktor vesměs tvořily položky představující kvalifikačně náročné duševní profese, přičemž největší váhu zde mělo hodnocení prestiže učitele na vysoké i základní škole, lékaře, vědce a v menším měřítku i projektanta či programátora. Třetí faktor vcelku pochopitelně koreloval s úrovní dosaženého vzdělání respondenta, přičemž relativně vyšší prestiž kvalifikačně náročným povoláním dávali lidé s vyšším vzděláním.⁶ Z hlediska věku se v tomto faktoru projevuje rozdíl mezi dospělými a nejmladší skupinou respondentů ve věku 15 až 19 let, jejíž priority a kritéria v pohledu na prestiž povolání se od ostatních věkových skupin poněkud liší. Starší respondenti kladou kvalifikačně náročné profese tvořící uvedený faktor do popředí více než skupina nejmladších dotázaných.⁷

Čtvrtý faktor sdružuje položky, které souvisejí se státní mocí a jejím aparátem. Do samotného faktoru se promítlo výrazně vnímání prestiže policistů, vojáků z povolání, ministrů, soudců i poslanců. Relativně slabší, i když stále nezanedbatelný podíl na tvorbě tohoto faktoru mělo i hodnocení prestiže spojené s výkonem funkce starosty. Další analýza ukázala, že tento faktor vykazuje poměrně silnou korelaci se subjektivním hodnocením současné politické situace a s důvěrou k vládě, Poslanecké sněmovně či obecnímu zastupitelstvu. Lidé, kteří mají příznivější mínění o politické situaci a o politických institucích, spojují vyšší prestiž s povoláními sdruženými pod tímto faktorem.

Ve formování pátého faktoru se projevil vliv postoje k povoláním, která svým způsobem, byť v dílčích případech dosti odlišným, reprezentují politickou, sociální a ekonomickou transformaci 90. let a obranu jí vytvořených poměrů. K těmto povoláním patří v rámci do výzkumu zařazených profesí novináři, bankovní úředníci a majitelé malých obchodů, v menší míře se do tohoto faktoru promítaly i postoje k manažerům či vysokoškolským učitelům. O tom, že pátý faktor zřejmě odráží vliv postoje k transformaci, svědčí skutečnost, že opět poměrně výrazně koreluje s politickou orientací a politickými preferencemi dotázaných. Relativně vyšší prestiž mají dotčené profese mezi stoupenci ODS, respektive lidmi hlásícími se k pravé části politického spektra, naopak poněkud níže je řadí ti, kdo preferují KSČM.

Za posledním, šestým faktorem, na kterém se významně podílely položky kněz, starosta, ministr a poslanec, se velmi zřetelně rýsuje vliv vztahu k autoritám. Zejména konzervativně založení lidé, k nimž v našem kontextu patří především věřící katolíci, potažmo stoupenci KDU-ČSL, mají autority v relativně větší úctě a povoláním, které takový prvek autority obsahují, přisuzují oproti jiným poněkud vyšší prestiž. Analýza šestého faktoru takový předpoklad plně potvrdila. Vedle výrazných rozdílů z konfesijního hlediska a rozdílů z pohledu stranických preferencí se u šestého faktoru dále objevily difference podle věku, které ovšem zřejmě souvisejí s tím, že starší lidé jsou nábožensky založení častěji než mladí. Statisticky podstatný rozdíl se u šestého faktoru projevil také z hlediska pohlaví. I ten jde alespoň zčásti na vrub okolnosti, že věřících žen je více než věřících mužů, ovšem difference z hlediska pohlaví se objevila i v případě, že v potaz byli vzati pouze respondenti hlásící se k římskokatolické církvi. Z toho lze soudit, že ženy mají k autoritám obecně o něco větší respekt než muži.

Na základě výsledků šetření a provedených analýz lze konstatovat, že vnímání prestiže povolání představuje

poměrně složitě vnitřně diferencovaný sociální jev, do kterého se v různých částech a v různém měřítku promítají vlivy věku, pohlaví, vzdělání, životních postojů, hodnotového žebříčku, módních trendů a dokonce i politické orientace a názorů na aktuální společenský vývoj. Finanční ohodnocení profese a mocenský status spojený s výkonem funkce či pozicí v řídicí hierarchii jsou sice nikoli nepodstatnými, ale jen dílčími kritérii toho, v jakém pořadí a jakou prestiž lidé jednotlivým povoláním přisuzují, což názorně ukazuje např. pozice manažera, ministra či dokonce poslance v žebříčku zkoumaných profesí. Značnou roli v hodnocení prestiže povolání mají takové charakteristiky, jako je společenská prospěšnost, náročnost a odpovědnost určité profese. V některých základních obrysech se přitom pohled na prestiž povolání v čase příliš nemění, což platí hlavně pro čelo žebříčku (lékaři, vědci, učitelé) a většinu manuálních nebo rutinních profesí, ale u řady povolání, jako jsou např. programátoři nebo profesionální sportovci, se viditelně projevuje vliv generačního posunu, který pravděpodobně bude pokračovat i do budoucna. Prestiž profesí spojených s politikou nebo s výkonem státní moci pak v čase podléhá změnám v aktuálním nahlížení na společenský a politický vývoj a v důvěře k institucím, které tyto profese prezentují. Totéž do jisté míry zřejmě platí i o prestiži povolání duchovního nebo bankovního úředníka, která do jisté míry odráží důvěru k církvím, respektive k finančním ústavům.

- 1 Výzkum probíhal ve dnech od 8. do 15. listopadu 2004 na souboru 1027 dotázaných reprezentujícím populaci České republiky ve věku od 15 let.
- 2 Všem respondentům byl předložena karta se seznamem 26 vybraných profesí, které dotázaní hodnotili podle následující instrukce: "Na seznamu jsou uvedena některá povolání. Vyberte povolání, jehož si vážíte nejvíce, a dejte mu 99 bodů. Pak vyberte takové, jehož si vážíte nejméně, a obodujte je číslem 01. Poté postupujte odshora dolů a všem zbývajícím přiřaďte body od 02 do 98 podle osobního uvážení."
- 3 Lékaře před vědce z hlediska hodnocení prestiže umístilo v šetření 67 % dotázaných, 4 % ohodnotila obě profese naprosto shodně a jen 29 % respondentů připsalo vědcům vyšší prestiž než lékařům.
- 4 Důvěra k církvím obecně je v ČR tradičně nízká. V září 2004 ve výzkumu CVVM pouze 31 % respondentů uvedlo, že má k církvím důvěru, což bylo mnohem méně, než kolik lidí důvěrovalo církvím v Polsku (56 %), na Slovensku (53 %) či v Maďarsku (48 %) podle srovnatelných šetření z téže doby uskutečněných v rámci spolupráce CEORG (viz tiskovou zprávu CVVM "Důvěra k některým institucím v naší společnosti a k lidem kolem nás" z 29. října 2004). Vztah veřejnosti a římskokatolické církve pak dlouhodobě zatížily mj. i rozsáhlé majetkové restituce, s nimiž většina obyvatel nesouhlasila vůbec nebo pouze v omezeném rozsahu.
- 5 Celková míra vyčerpané variance činila 59,2 %. Na první faktor v rotovaném řešení připadalo 17,0 % vyčerpané variance, na druhý 10,0 %, na třetí 9,7 %, na čtvrtý 9,1 %, na pátý 6,8 % a na šestý 6,5 %. Pro rotaci byla použita metoda varimax.
- 6 Difference z hlediska vzdělání u jednotlivých profesí nebyly nikterak výrazné, ale v souhrnu byl rozdíl již patrný. Vezmeme-li v potaz např. součtový skóre hodnocení prestiže povolání lékaře, vědce, vysokoškolského pedagoga, učitele na základní škole a projektanta, jeho průměr v rámci celého souboru měl hodnotu 383,8, přičemž u lidí se základním vzděláním činil 369,7, u vyučených 383,3, u absolventů středních škol s maturitou 390,6 a u vysokoškoláků 398,7.

7 Součtový skór hodnocení prestiže pěti povolání podílejících se nejvýrazněji na tvorbě uvedeného faktoru – lékaře, vědce, vysokoškolského pedagoga, učitele na základní škole a projektanta

– měl ve věkové skupině 15 až 19 let průměrnou hodnotu 365,9, zatímco u všech ostatních věkových kategorií se pohyboval v úzkém rozmezí od 383,6 do 388,3.

Instituce hospody v české společnosti

Jiří Vinopal

Hospoda je pojmem, pod kterým si dokáže něco konkrétního vybavit snad každý, kdo kdy strávil alespoň nějaký čas na území České republiky. Ve skutečnosti se za ním pochopitelně skrývají pohostinská zařízení nejrůznějších druhů, zatímco jiná se naopak k tomuto označení nehlásí, i když by mohla. Stejně tak se více či méně liší i představy jednotlivých lidí o tom, co přesně česká hospoda je. Přesto lze říci, že tento fenomén vyvolává v celku veřejnosti překvapivě konzistentní obraz.

Hospoda je pro českou společnost především místem, kde se čepuje pivo. Je to zařízení lidové a pro lidi, k představě noblesního podniku má tedy značně daleko. Typické je pro ni neuhlazené prostředí s ubrusy obtěžkanými předešlým večerem, toaletami nevonícími rozkvetlou loukou a s věčným oblakem namodralého dýmu líně se povalujícím nad hlavami hostů. Náhradou za mírné nedokonalosti interiéru česká hospoda nabízí neformální a klidné prostředí, v němž se scházejí kamarádi a známí, kde je dobrá zábava, v němž se dá povídat a klábosit takřka o čemkoli, stejně jako domlouvat melouchy a výpovědi nejrůznějšího druhu. Nevyžaduje po návštěvníkovi rozsáhlé znalosti společenského bontonu, láká jej spíše uvolněnou zábavou a jedinečnými lahůdkami v podobě hospodského gulášku, buřty s cibulí nebo pivního sýra. Takovéto zařízení je v očích veřejnosti jakousi kulturní památkou, s níž jsou obyvatelé českých zemí z mnoha důvodů historicky spjatí a kterou považují za své rodinné stříbro.¹

Ačkoli musí být načrtnutý obraz pochopitelně zjednodušený, je možné jej použít jako ideální typ pro analýzu místa, jaké má hospoda v české společnosti, a funkcí, které plní pro ni i její jednotlivé příslušníky.

Takřka každou sociální instituci lze analyzovat přinejmenším ze tří hledisek: z hlediska celku společnosti, z hlediska jednotlivých sociálních skupin a z hlediska jednotlivce. V tomto pojetí pak lze hodnotit, jaké funkce plní daná instituce pro celou společnost, jaké pro sociální skupiny, kterých se nejvíce týká, a konečně také pro jednotlivá individua, která s ní přicházejí do styku. Samozřejmě že jde o dělení analytické, které má sloužit zejména snazšímu a srozumitelnějšímu výkladu. V realitě lze takové úrovně jen velmi těžko jednoznačně rozlišovat, neboť jednotlivé funkce a vlastnosti působí v různých podobách na více úrovních, vzájemně se prolínají a ovlivňují. Nejinak je tomu i v případě instituce hospody.

Na úrovni společnosti

Na celospolečenské úrovni je třeba v první řadě připomenout roli, jakou hospody měly v českých dějinách, a zejména důležité úlohy, které splnily v některých konkrétních historických etapách. (O tom, že hospody jsou významnou součástí české kultury a tradice, je přesvědčeno 76 % obyvatel České republiky.)²

Historie instituce pohostinství zřejmě sahá k samotným počátkům obchodování, předchůdce dnešních hospod pak lze vysledovat v raném středověku, v období rozvoje vařeni piva v domech k tomu oprávněných – mázhauzech. Právě tyto mázhauzy byly nejspíše prvními podniky, v nichž se scházeli sousedé u svého oblíbeného džbánku (nebo přesněji mázu) piva a oddávali se krčmennému posezení. Současně s tím, jak se z mázhauzů, které původně plnily především samozásobitelskou funkci, stávaly stále hostince, vznikaly také nejrůznější šenky, výčepy, herberky či zájezdní hostince.³

Ačkoli byla tato zařízení nepochybně vítaným společenským výdobytkem a ačkoli byla v některých případech téměř nepostradatelná (jako například zmiňované zájezdní hostince, krčmy u tržišť, v nichž se dojednávaly a zapíjely obchody atp.), valné pověsti a společenské prestiži se ve středověku netěšila. Stejně jako pití alkoholu obecně (s výjimkou vína), i hospody si dlouho nesly nálepku hříchu. Tu navíc po nábožensky vypjatém období baroka doplnily a nahradily prozaičtější poukazy na škodlivost pijáctví a krčmenného posezení, jako například na rozvrat rodiny, bídu, destruktivní dopady na osobnost i společenskou nebezpečnost pijáků [Ryšavá 1997]. I přes cejch, který si instituce hospody nesla prakticky od svého počátku přes celé období středověku, se jí však nakonec podařilo proniknout do povědomí české veřejnosti v příznivějším světle. Zatímco v případě piva byly snahy o jeho definování jako českého národního nápoje patrné již od rozmachu jeho vaření v 15. a 16. století⁴, hospody si na svoji chvíli slávy musely počkat až do období národního obrození. V této době se totiž společně s pivem stávají důležitými součástmi vlasteneckého úsilí; pivo zejména v rovině symbolické, jakožto konstitutivní prvek vlastenecké ideologie [Rak 1997], hospody v rovině praktické, jako platforma pro její rozvoj a předávání [Macura 1997].

Jak vysvětluje právě Macura, počátky národního obrození byly s hospodským prostředím spjaty velmi těsně. Jungmannovský projekt české kultury byl zpočátku pouze umělým jazykovým výtvozem, všechny důležitější a prestižnější kulturní funkce v té době plnila němčina. Užívání českého jazyka jako jazyka veřejného naráželo na každém kroku na problémy etiketní, spojovala se s ním představa „snížená“, neformální komunikace. Oslovení neznámého v češtině na ulici nebo jiném veřejném prostranství mohlo být považováno za hrubou urážku nebo přinejmenším za signál nekulturnosti, sociální podřazenosti mluvčího. Aby mohl položit základy budoucí existence české kultury, musel nutně nějak přejít do praxe, k čemuž hospody a podniky podobného ražení nabízely vynikající příležitost. Díky ekonomické slabosti české společnosti sloužila právě tato zařízení jako takřka jediná česká společenská střediska, v nichž docházelo k setkávání a ovlivňování nejen prostých lidí, ale i ke kontaktům s českými umělci, literáty, intelektuály, měšťany, národními

buditeli atd.⁵ Hospoda byla jedním z mála veřejných míst, které nabízel prostor pro komunikaci v češtině, k šíření rozvíjející se české kultury a národních citů i pro agitaci dosud nezasvěcených. Proto se také staly hlavními středisky scházení vlastenců a obroditelů. (Čehož si mimochodem v nedávné době byli nepochybně dobře vědomi tvůrci reklamní strategie nejmenovaného „českého“ pivovaru.)

Neméně důležitou roli hrály hospody i v pokračující vývoji vlasteneckého hnutí ve druhé polovině 19. století, kdy se staly centrem vznikající spolkové činnosti. „Hostince přitom nebyly spolkům pouze místem vzniku, sdružení i spolky s nimi byly svázány celou svou činností. Především mívaly v hostincích pronajaty spolkové místnosti. Ty sloužily jako shromaždiště členů spolku, k pravidelným schůzím výboru i valným hromadám, ale především k obvyklým setkáním členů ve stanovený den v týdnu, kdy si zde mohli přečíst vyložené noviny a časopisy, vypůjčit knihy ze spolkové knihovny a vždy najít někoho, s kým si mohli pobesedovat. Hostince byly i místem, kde spolky konaly nejrůznější podniky, především zábavy, večírky, plesy, divadelní představení, besedy, přednášky atd.“ [Altman 1997: 186-187]. Kromě toho v nich probíhaly sbírky pro vlastenecké účely nebo na fondy různých národně uvědomovacích institucí. Hospody tak byly v této době významnými středisky rozvíjení českého společenského a kulturního života.

Snad i díky tomu postupně docházelo ve vnímání hospodského prostředí k závažnému obratu. Nebylo již převážně zatracováno jako místo pokleslé zábavy, společensky nebezpečných jevů nebo těžkých hříchů. Postupně začala být hospoda vnímána jako důležitá a smysluplná instituce, v níž se bojuje za společnou věc a která nějakým způsobem prospívá všem. Dobová vyobrazení a popisy hospodského prostředí se tak často uchylují k idealizaci, zastírání a vylepšování jeho obrazu, neboť naturalistické znázornění by neodpovídalo důležitosti věcí zde projednávaných.

Každý vzestup však jednou musí dojít svého vrcholu a po krátkém vypětí v průběhu 19. století počala sláva piva a s ním automaticky i hospod pomalu opadávat. Již od poloviny 19. století, ale obzvláště k jeho samému závěru, začínají být stále zřetelnější hlasy odsuzující velebení piva a hospody jako projev české slabosti, nerozvinutosti a přízemnosti. To, co v počátcích posloužilo jako prostředek rozvíjení národní hrdosti, se nyní stalo zdrojem studu, že Češi nemají rozvinutou jinou kulturu nežli tu hospodskou a nemají se za co jiného postavit, než za svoje pivo. Již v počátečním zastírání hospodských reálií je možno vidět určitý stud za to, v jakém prostředí se tvoří česká kultura, nyní ke konci století se však hospody a pivo stávají často přímo terčem útoků a zesměšňování ze strany české publicistiky, literatury a karikatury. Jak Macura [1997:35] uzavírá, obvyklým tématem je reflexe Čech jako země, kde se aktivita rozpustila v pivo. Hospoda a pivo „začínají být českou publicistikou považovány za jev, kterým bychom se neměli příliš chlubit. Pít piva už není atributem vlastence, nýbrž pana Broučka nebo pana Kondelíka“ [Rak 1997: 175].

Ztráta společenské prestiže a důležitosti hospod je v první polovině dvacátého století patrná i díky některým objektivním skutečnostem. Typickým jevem je, že přestávají plnit roli základního stavebního kamene spolkové činnosti, čehož příkladem může být sokolské hnutí. Ač původně nemělo k hospodskému prostředí daleko (součástí sokoloven většinou byly i hostince, restaurace či výčepy a mělo k němu těsné vztahy na národněbuditelské úrovni), stalo se postupem času výrazně samostatným a seburčujícím. V situaci, kdy již Češi měli vybudovaná další kulturní, ekonomická či politická

prostředí, v nichž mohli svobodně mluvit česky, veřejně se setkávat a utvářet zájmové skupiny, se celkem přirozeně důležitost hospod snižovala. S notnou mírou nadsázky by se dalo říci, že poté, co hospody a pivo v 19. století sehrály svůj nezanedbatelný part na scéně českých dějin, navracejí se v období první republiky opět do podoby běžných součástí každodenních životů obyvatel.

Období totality se z hlediska míry politické svobody a práv jednotlivce v jistém smyslu podobalo době devatenáctého století a dalo by se tedy očekávat, že funkci jakési platformy odporu, kterou hospodské prostředí úspěšně splnilo o sto let dříve, mohlo plnit i během padesáti let zmrzlého klidu a stagnace. Rozdíly těchto období a funkcí hospod v nich jsou však velmi podstatné. Zatímco v počátcích boje o českou státnost byly hospody takřka jediným místem, kde se daly kout pikle proti monarchii a odkud také první impulsy vznikající české státnosti vycházely, v období reálného socialismu již toto výsadní postavení neměly a hospodské prostředí podstatněji hnutí odporu ani neformovalo ani neskrývalo. Ideály změny komunistického režimu nevzešly ze setkání nad pivem, protirežimní činnost nevyvíjely spolky vzniklé u štamgastenského stolu, mítinky a setkání s občany neprobíhaly v sálech, z nichž byla pípa na dohled. Společnost již měla vybudované jiné institucionální složky, na nichž mohla být změna postavena. Ač mohli mít aktéři polistopadových změn pivo rádi sebevíc a ač mohli být jakkoli pravidelnými návštěvníky pohostinských zařízení, hospodské prostředí k převratu samo o sobě nijak významně nepřispělo a ani přispět nemohlo.

Lze dokonce uvažovat spíše o opaku, totiž že hospody se podílely na znesnadnění změn a jejich oddalování. Možnost zapomenout na svět venku v pohodlí umakartové čtyřky s ušmudlaným půllitrem v ruce byla jistě nadmíru lákavá v porovnání s představou vyházet ze zaměstnání, úteků před obušky policistů, nebo vyletů do Bartolomějské ulice. Jak kriticky poznamenává Peřina [1997:82]: „Kolik Čechů vyměňovalo v těchto letech své svědomí a přesvědčení za pohodu svého pivního, či hmotného světa, za nezávazné žvanění, kterým byl nahrazován čin?“ V situaci materiálního zabezpečení a života „bez problémů“ bylo hospodské tlachání nad levným pivem bezbolestným a vcelku bezpečným prostředkem psychické hygieny, vybití nahromaděné frustrace a zahnání pocitů deziluze.

V současnosti je obraz hospody v očích české veřejnosti jiný, než byl v období vlády jedné strany, kdy hostince pro většinu lidí představovaly prakticky jedinou možnost úniku z nepříjemné reality, jiný než za doby jejich adorace během národního vzepětí a jiný, než byl pod křídly středověké náboženské morality. Lze však říci, že každá z těchto etap v povědomí lidí něco zanechala a typickým znakem souběžného vztahu Čechů k hospodám (ale i pivu) je proto vnímání jejich diferencované podoby. Lidé jsou schopni se na instituci hospody podívat z různých hledisek, stejně jako i z určitého nadhledu; je chápána jako zařízení, které má s ohledem na každodenní život jak aspekty pozitivní, tak i negativní, s odstupem je pak vnímána jako kulturní památka.

Z hlediska celospolečenského dnes pozice hospody není nijak zvlášť silná, úlohy, které sehrává na této úrovni, určité nejsou zásadní. Zatímco ve středověku plnila symbolickou funkci jako obraz hříchu..., v období národního obrození hrála důležitou úlohu v rovině kulturní, kdy byla významným střediskem rozvoje české kultury a stále i v rovině symbolické, tentokrát však již jako součást vlastenecké ideologie..., zatímco v období reálného socialismu si ponechala mnoho ze svých kulturních funkcí, k nimž navíc přibyla významná

úloha katalyzátoru a otupovatele sociálního napětí..., v současné době lze stěžít nějakou takto výraznou funkci či úlohu najít. Hospoda dokonce přestává být (zřejmě poprvé za staletí své existence) dominantním typem pohostinského zařízení a tím pádem automaticky pozbývá své univerzální postavení. Vedle prozaického přijímání hospody jako jedné z mnoha součástí našich každodenních životů (tu velebené pro její kladné aspekty, tu zatracované pro ty negativní⁶) je proto možná její poslední funkcí na celospolečenské úrovni onen statut kulturní památky, rodinného stříbra, které snad stojí za ochranu a jakous takous ohleduplnost.

Na úrovni skupiny

Z mikrosociologického úhlu pohledu lze prostředí hospod sledovat ve dvou rovinách. Jednak se zřetelem na roli, jakou hospoda hraje na úrovni lokální komunity, jednak s ohledem na sociální prostředí samotného hospodského zařízení, tedy skupinu návštěvníků a personálu.

Začněme rovinou prvně jmenovanou, v jejímž kontextu je vhodné připomenout kulturní funkci českých hospod. Ta byla v největší míře naplňována již v období národního obrození, ale v jistých formách a rozsahu zůstala zachována až do současnosti. Pochopitelně je tato funkce patrná zejména na venkově, kde jsou právě pohostinská zařízení jedněmi z mála, a často dokonce jedinými místy, kde lze cokoli uspořádat. Hospody na malých obcích (ale nejen v nich) tak stále jsou centry kulturního života, pořádají se v nich zábavy, plesy, divadelní představení ochotnických sborů, schůze, přednášky, setkání a oslavy nejrůznějšího druhu. (S tím, že hospody jsou častými organizátory kulturních akcí, souhlasí 65 % obyvatel, častěji na venkově.)

Kromě toho fungují hospody v rámci komunity také jako jakési zprostředkovatelny kontaktů, výpomocí a výměny informací všeho druhu. Opět zejména v menších sídlech stále platí, že potřebuje-li člověk na sobotu půjčit míchačku, pomoci při pokládání střechy, nebo jen potřebuje vědět, v kolik začíná zápas dorostenců místního fotbalového mužstva, stačí zajít v pátek večer do hospůdky na jedno... (S tím, že v hospodách se často domlouvají sousedské výpomoci, výměny, prodeje, melouchy ap., souhlasí 85 % obyvatel ČR, s tím, že v hospodě se člověk dozví plno zpráv a informací, ke kterým se jinak nedostane, souhlasí 74 %.) Instituce hospody je tak v některých situacích a pro některé skupiny obyvatel velmi důležitá či přímo nezastupitelná, stejně jako instituce kadeřníka, lékaře či telefonního seznamu.

Není snad třeba ani dodávat, že právě tyto sociální funkce českých hospod mají přímý dopad na podobu lokální komunity, pro niž představují jeden z důležitých komunikačních kanálů. Absence instituce hostince je v sociálních vztazích obyvatel dosti čitelná, což velmi dobře ví každý, komu v jeho vesnici zrušili poslední hospodu. Lze se dokonce domnívat, že ne úplně ojedinělá reakce na takovou situaci v podobě soukromého čepování piva v hasičských zbrojnicích, místnostech obecního úřadu či dokonce garáží nějakého nadšence není pouhým důsledkem alkoholismu, nýbrž snahou o zachování určité vrstvy sociálních vztahů, která se primárně váže právě na prostředí hospod a výčepů.

Mikrosociologické hledisko se však může zaměřit také na vnitřní aspekty hospodského prostředí, které je proto třeba nejprve blíže charakterizovat. Pro člověka, který byl v hospodě jen párkrát v životě a to ještě spíše omylem, může být možná trochu překvapivou specifikací, že hospodské prostředí je pevně prostorově strukturováno a sociálně hierarchizováno.

Prostor hospody bývá často fyzicky rozčleněn na části, z nichž jedna slouží především stálým a pravidelným hostům

– štamgastům, druhá pak hostům méně pravidelným a náhodným. (Kromě toho nabízejí pochopitelně některé hospody i uzavřené salóanky, výčep „na stojáka“ pro kolemjdoucí nebo další speciální místnosti.) Každá z těchto „lokalit“ má přitom svá vnitřní pravidla společenského styku a pevnými pravidly se řídí i komunikace mezi „lokalitami.“ Není-li místnost přepažena nějakou zástěnou, nebo není-li výčep se stolem pro štamgasty přímo v jiné části hospody, bývají místa pravidelných návštěvníků alespoň situována do těsné blízkosti výčepu. V případech extra vážených hostů pak bývají na-prosto bez výjimky vyhrazena a dalšími spolustolovníky i obsluhou respektována.⁷ Není zcela neobvyklé, mají-li štamgasti na svých židličkách vyřezané jméno, na zdi nad hlavou svoji fotku, zasedací pořádek zakreslený na plakátu apod.⁸

Štamgastenský kroužek je možno v hospodě často nalézt více, a to především v závislosti na její velikosti a poloze (na malé vesnici může nízký počet obyvatel vytvořit třeba pouze jednu skupinu, zatímco v sídlištní hospodě se během týdne může scházet i několik na sobě relativně nezávislých skupin). Různé stolní společnosti se v hospodě střídají i v závislosti na denní době, přičemž často nejde o úplnou výměnu, nýbrž o postupné obměňování hostů. Většina členů jádra má pak celou řadu dalších známých, kteří mohou přisednout ke štamtyši, ačkoli jejich docházka není tak pravidelná. Často se stává, že tito méně častí návštěvníci vytvářejí svá vlastní jádra, která se scházejí jen občas, např. jeden den v týdnu, měsíci ap. V důsledku osobních kontaktů jednotlivých členů (navázaných v hospodě i mimo ni) jsou všechny skupinky různě silně provázány. Na tuto stabilní strukturu se pak navazují i další návštěvníci, docházející jen zřídka, leč mající již nějaký kontakt na některého ze členů standardního týmu nebo přímo na celé jádro. Mezi tyto hosty patří velice často (slovy Karla Altmána⁹) „potulní ahasveři“, kteří nemají pouze jednu oblíbenou hospodu, nýbrž obcházejí jednotlivá zařízení podle toho, ve kterém z nich, případně s kým, hodlají strávit ten který večer. Díky těmto lidem se sociální okruhy dále rozšiřují, oni jsou zprostředkovateli kontaktů s dalšími potenciálními návštěvníky i zpravodaji o dění mimo jednotlivé podniky.

V takto zachycené typologii návštěvníků hostince a uspořádání jejich míst v lokálu není příliš obtížné odhalit hierarchizační principy, struktury moci a autority. Mocenským centrem podniku je bezesporu osoba vrchního, od níž se pak odvíjejí vlákna pozic nižšího personálu. Postavení vrchního je však z hlediska sociální skupiny osazenstva podniku poněkud nestandardní, neboť jeho mocenská pozice je dána v prvé řadě formálně. Tím se výrazně liší od situace štamgastů, zaujímajících nejvyšší posty v hierarchii autority, která vznikla neformálními postupy a neformální obvykle také zůstává.¹⁰ Skupina nejstálejších hostů je jistě vrcholem této hierarchie, pod níž se hlavně podle častosti a pravidelnosti návštěv, ale třeba také na základě osobních vztahů se skupinou štamgastů, umísťují další skupinky a hosté.

Na konkrétní postavení skupin štamgastů i jednotlivých návštěvníků v žebříčku daného podniku má ovšem vliv i hloubka vztahu s vrchním. Ta opět vyplývá zejména z pravidelnosti návštěv, ovšem neméně důležitá je i hostova celková solidnost a solventnost. Objektivním projevem jeho postavení je pak například forma komunikace mezi jím a obsluhou (tykáni/vykání, formální/žoviální apod.), existence stále rezervovaného stolu či místa nebo například vlastní püllitr, do něhož se točí pouze jemu. Významný způsob, jak pomalý postup po jednotlivých stupíncích hierarchie obejít, spočívá v osobním kontaktu se štamgastem nebo vrchním a obzvláště pak v existenci příbuzenských vztahů.

Zvláštnímu druhu autority se v prostředí hospod těší názoroví vůdci. Ta se liší od autority štamgastů i vrchního, neboť je založena na jiných principech. Velmi často zastávají totiž v hospodě tuto roli hosté, kteří sem docházejí jen občas, přičemž se těší těsným vztahům s jádrem díky své kvalifikaci na určité téma, například rozhodování obecního úřadu, situaci v českém fotbale, partnerský život, nebo mezinárodní politiku. Tato skutečnost zapříčiňuje, že hospodský život není tak jednotvárný, jakým by se mohl na první pohled zdát. Je obvyklé, že občasní hosté se během týdne pravidelně střídají a mínění stálých i náhodných návštěvníků je tak ovlivňováno průběžně a z různých zdrojů.

Zůstaneme-li po tomto uvedení stále na mikrosociologické úrovni prostředí hospody, je třeba v první řadě poukázat na fakt, že jeho návštěvníci vytvářejí v pravém slova smyslu sociální skupiny; že nejsou pouhým nahodilým agregátem atomizovaných individuí, diád či malých skupinek, jak tomu bývá v ostatních typech restauračních zařízení. Více než důrazně o tom svědčí fenomén hospodského štamgastenství.

Nejen výsledky zmíněného výzkumu ukazují, že fenomén štamgastenství přetrval do dnešních dnů a obecně lze shrnout, že každý typ restauračního zařízení má své stálé hosty. Štamgast se i dnes vyznačuje pravidelným docházením do určitého podniku, který střídá jen minimálně či dokonce vůbec; v důsledku toho zná většinu zdejších hostů, jakožto i obsluhující personál a má zde své oblíbené místo. Podoba štamgastenství se však dosti podstatně liší v různých sociodemografických skupinách¹¹ a zejména v jednotlivých typech podniků. Jeho nejsilnější baštou jsou zcela jednoznačně hospody, pivnice a pivní bary, které se mohou pyšnit největším počtem a zároveň těmi nejsilnějšími štamgasty. Hůře jsou na tom bary, vinárny a restaurace, kde je síla štamgastenství o něco menší (štamgastů je zde méně a nejsou tak silnými), a na konci pomyslného žebříčku se nachází stravovací zařízení typu pizzerií či čínských restaurací, která sice taktéž svoji skupinu stálých hostů mají, nicméně ta již není tak výrazná.

Pro hospody (ale v tomto případě i pro bary a vinárny) je především typická vysoká věrnost jejich návštěvníků: pokud má již někdo oblíbený takovýto podnik, pak je skutečně velmi málo pravděpodobné, že by běžně chodil i někam jinam. V případě hospod je navíc jednoznačně nejvyšší také frekvence návštěv jejich stálých hostů: pokud je jeho oblíbeným zařízením, pak do ní člověk zavítá v průměru dvakrát týdně (tak činí tři z pěti jejich návštěvníků), zatímco do ostatních podniků jejich hosté docházejí průměrně jen jednou za čtrnáct dní.

Právě vysoká frekvence návštěv pravidelných hostů je přitom příčinou dalších kvalitativních rozdílů, kterými se sociální charakter hospodského prostředí výrazně liší od prostředí jiných typů zařízení. Zjednodušeně řečeno je hlavním aspektem této odlišnosti fakt, že se zde každý s každým zná: dva z pěti lidí, kteří nejraději navštíví hospodu nebo pivnici, znají ve svém oblíbeném podniku prakticky všechny ostatní hosty, další třetina zná asi polovinu osazenstva. Náhorně řečeno, pokud přijdeme jen tak náhodou do neznámé hospody, můžeme si být téměř jisti, že nejméně polovina zdejších stolovníků se zná vzájemně, přičemž ti zbývající znají většinu dalších nebo alespoň někoho. Ovšem nejen znalost dalších hostů, nýbrž i vztahy s personálem spoluutváří onu jedinečnou atmosféru hospodského prostředí. I v tomto ohledu si současné hospody (a zde opět i bary a vinárny) duch štamgastenství uchovávají ve velice pevné podobě, neboť někoho z obsluhy či majitele podniku zde znají čtyři z pěti jejich návštěvníků.

Pravidelný návštěvník hostince či pivního baru pak v idealizované podobě vypadá asi následovně: je to muž v letech, nejspíše už v důchodu, který je s největší pravděpodobností vyučen a živí, či živil se, manuální prací. Do svého podniku, na své oblíbené místo usedá již pěknou řádku let, přičemž je možné jej tam zastihnout nejméně obden. Právě tuto a žádnou jinou hospůdku navštěvuje hlavně proto, že to má odsud blízko domů, za ta léta už zde každého zná, tyká si s vrchním a chutná mu zdejší pivo. Nijak se nepozastavuje nad náhodou ušmudlaným ubrusem a vlažnou polévkou je ochoten kuchaři velkoryse prominout. Chce si zde přece hlavně popovídat s kamarády, zahrát karty nebo zkrátka jen tak strávit čas a popít.

Na úrovni individua

Vykreslením podoby hospodského štamgasta se plynule dostáváme ke třetí z možných úrovní analýzy, totiž individuální. V této chvíli už víme, jak bývá prostředí hospody fyzicky uspořádané a jaké vztahy zde panují mezi návštěvníky a personálem i mezi hosty navzájem; do jakého prostředí však člověk vstupuje ze svého osobního hlediska, jak na něj zdejší situace působí, co mu umožňuje a čím jej naopak omezuje?

Hospoda nabízí svému návštěvníkovi mnoho služeb a možností a pro jejich uvedení může dobře posloužit charakteristika, kterou posláním hostinců vystižně shrnul Stanislav Brouček [1997:237]: „Hospoda je něco mezi lékárnou na tisíc a povzbuzující prostředky, univerzitou, parlamentem a kostelem.“

Pravděpodobně nejdůležitější funkcí hospody je vytváření a udržování vztahů mezi lidmi, což zřetelně potvrzují i výsledky zmíněného výzkumu. (73 % dotázaných souhlasilo s tvrzením, že hospoda je důležitým místem pro setkávání přátel, známých, kolegů apod., 63 % dotázaných pak s tím, že jsou důležitým místem pro setkávání lidí, vytváření známostí a sociálních kontaktů.)

Kromě několika kamarádů u stolu se sociální okruhy jednotlivých skupin hostů vzájemně hustě překrývají, čímž se interakční pole rozšiřuje a výsledkem je rozsáhlá síť vztahů, reálných i potencionálních kontaktů uvnitř i vně pohostinského zařízení. V důsledku členství v jasně definované a přítom početné sociální skupině se v člověku vytváří pocit jistoty a sounáležitosti, přesvědčení, že někam patří. Zapadne-li jedinec do skupiny vázané na určitý konkrétní podnik, otevírá se mu možnost velkého množství kontaktů, které by jinak vytvářel jen velice pracně. Skupina, jejíž součástí se člověk v hospodě stává, je přitom přibližně na stejné úrovni důležitosti a vlivu, jako může být parta kamarádů, pracovní kolektiv, nebo spoluhráči ze čtvrtetního volejbalu. Její příslušník se s ní do určité míry identifikuje a také jejím prostřednictvím je spoluutvářena jeho sociální identita a jistota.

Existence sociální skupiny, vymezenost a relativní stálost určitého sociálního prostředí má ovšem mnoho dalších implikací, které působí na individuální prožívání. Jednou z nich, která souvisí zejména s pocitem životní jistoty, je povaha řádu.

Pro klidný život a snadnou orientaci v něm si lidé potřebují existenci a konkrétní podobu řádu permanentně potvrzovat. V běžném životě se to děje prakticky neustále (každý rozhovor na ulici nás opětovně přesvědčuje o tom, že principy jednání mezi lidmi se nijak drasticky nezměnily, že má smysl na zvnitřněná pravidla spoléhat) a hospodské prostředí má v tomto ohledu taktéž co nabídnout. Právě existence pevné a stabilní sociální struktury je v tomto ohledu jedním z významných prostředků. Sama struktura totiž

existenci řádu implikuje, což návštěvník hospody přinejmenším podvědomě cítí a svým jednáním obvykle také zachovává.

Konkrétním prostředkem reprezentace řádu v hospodském prostředí je třeba zmiňované fyzické uspořádání prostředí, struktury moci personálu a autority hostů, udělování různé prestiže jednotlivým místům, stolům a židlím atp., nebo existence tabu v podobě prostoru za výčepním pultem. Řád je velice zřetelně reprezentován i v systému osobních vztahů a vazeb: různí hosté požívají různé prestiže na základě blízkosti jejich vztahu s obsluhou nebo příslušností k jednotlivým stolním společnostem. Ta se pak zcela zřetelně odráží i v běžné komunikaci: jinak je s vrchním dovoleno jednat pravidelnému štamgastovi, jinak občasnému návštěvníkovi a jinak náhodnému turistovi. Kromě toho je řád pochopitelně stvrzován rutinizací činnosti: pravidelným docházením do oblíbeného podniku, setkáváním se stálými známými a neměnným prožíváním večerů získává člověk dojem, že život má svůj vnitřní pořádek, že existuje něco stabilního, čeho se lze v případě nouze chytit. Stejně tak dotvářejí subjektivní vnímání řádu rituály například v podobě obslužení bez objednávky, kdy je oblíbená dvanáctka postavena na stůl vzápětí po dosednutí pravidelného hosta, žoviální pochvaly, jak dnes to pivo vrchnímu pěkně pění, nebo společného rozhořčení nad výkonem rozhodčího ve včerejším zápase.

Trochu paradoxně však potvrzování řádu není jedinou potřebou. K psychické pohodě je stejně tak zapotřebí se svazujícímu pořádku občas vzepřít, zpochybnit jej, uvolnit si ruce. I pro tuto alternativu poskytuje prostředí pohostinských zařízení vhodné příležitosti, zejména díky odlišnostem pravidel společenského chování a mocenského i symbolického uspořádání v porovnání s ostatními životními sférami. Člověk se zde často dostává do zcela odlišné sociální situace: pomocný dělník, který během většiny dne zaujímá jeden z nejnižších postů v pracovní sféře, se v hospodě, je-li v ní štamgastem, rázem dostává do pozice symbolicky i mocensky vyšší, nežli je umístění úředníka či učitele, kteří si sem jednou týdně zajdou na tři piva. Naopak oni mohou ve své „hospodské pozici“ pociťovat zapadnutí mezi „obyčejné lidi“, tedy z jejich pohledu taktéž zásadní změnu ve společenské hierarchii. Díky takovýmto odlišnostem pravidel hospodského prostředí jejich návštěvníci často zcela oprávněně nabývají pocit, že se vymykají kontrole všudypřítomného řádu vnějšího světa, že je zrušen. (Do důsledku vzato se však pochopitelně stávají pouze součástí řádu jiného, svojí podstatou naprosto shodného s tím, z něhož měli v úmyslu vystoupit.)

Další funkcí, kterou hospody pro své návštěvníky plní, je možnost odreagování se, uvolnění a relaxace v důvěrném známém prostředí, mezi známými lidmi. (S tím, že se lidé do hospod chodí odreagovat od každodenních starostí, souhlasí 83 % obyvatel ČR.) V interpersonální rovině zde dochází k rozpouštění negativních (někdy však bohužel i pozitivních) sociálních zábran, ostychu, pocitů studu apod., což má většinou pozitivní integrující dopad. Slovy psychologa, pití piva v hospodách „rozpuští příliš tvrdé sebetrestající superego, nesmělým dodává odvahy, rozvolňuje ztuhlé fantazie a v mnoha případech přispívá k pohodě tvůrčí práce“ [Čermoušek 1997:219]. Hospoda poskytuje v některých případech dokonce i možnost radikálního úniku z každodenního světa, kdy například úspěchanost, rychlost a dravost současného života se s püllitrem v ruce rozplývá v pomalý, klidný průběh večera, starosti běžného žití jsou zanechány venku a člověk se ocitá v prostředí klidu a pohody. A pokud jsou problémy přece vyneseny na stůl, pak nebývají vnímány v celé své ostrosti.

V této souvislosti stojí za zmínku Jirouškův [1997] „fenomén víry v odklad definitivnosti“. V jeho specifikaci jde o pocit, který host získává díky konzumaci piva v hospodě a který mu umožňuje příjemné posezení a zábavu nerušenou myšlenkami na „svět venku“. Je to pocit existence autonomního časoprostoru, ve kterém přestávají platit logické a přírodní determinanty, jemuž vše nutné a uzurpující, neodvratné a zneklidňující zůstává věčně vnější, v němž jakoby se zastavil čas. „Platnost nutného se odkládá na neurčito, a dokud nevstaneme od stolu, nemusíme dokazovat ani zákon gravitace,“ charakterizuje víru v odklad definitivnosti Jiroušek [1997:140].

Podobně působí hospodské prostředí i směrem k ventilaci a snižování psychického napětí. Možnost vypovídat se ze starostí, svěření se nebo zanádnání si na osobní, politické a všechny další možné problémy je pro mnoho lidí v různých životních situacích velice důležitá. Hospodské prostředí poskytuje pro takovou psychickou hygienu vhodnou příležitost, což má většinou jednoznačně pozitivní důsledky na úrovni individuální psychiky. Na tomto příkladu je však velmi patrné provázání analytických úrovní v realitě, neboť společenské důsledky takového otupování napětí jednoznačně pozitivní být nemusí. V éře reálného socialismu se to ukázalo zcela otevřeně, když hospodský útěk od reality sloužil režimu jako snadný způsob manipulace a udržování klidu ve společnosti. Napětí, nahromaděné v situaci permanentního nedostatku a politické i ekonomické nesvobody, bylo v hospodách a nad levným pivem snadno otupováno a odváděno, lidé byli izolováni a udržováni v praktické nečinnosti a apatii. Že se na tomto stavu podílela konzumace alkoholu, je neoddiskutovatelné, jako je neoddiskutovatelné, že režim nepodnikal prakticky nic ve směru jejího omezení.

Plynule se tak dostáváme k odvrácené tváři hospodského prostředí, na kterou je třeba taktéž upozornit. Stejně jako naprostá většina dalších společenských institucí, také hospoda má vedle pozitivních i své negativní stránky. Jedna a táž věc může navíc nabývat obou modalit podle toho, koho se týká, v jakých prostředích a obdobích se objevuje, jaké přináší důsledky atp. Jak bylo patrné, je možnost bezbolestného úniku od reality (nepočítáme-li ranní bolehlav) pro jednotlivce zcela nepochybně v některých životních situacích pozitivní. Na celospolečenské úrovni však jde o jev dysfunkční a stejně tak může být škodlivým i v mnoha individuálních případech, kdy nějaká naléhavá situace reálného života řešení vyžaduje.

Mnoho negativních jevů, spojených s chozením do hospod, je navázáno na jeho genderový aspekt. Vzhledem k tomu, že návštěvníky hospod jsou stále ještě v drtivé míře muži, znamená to jednoduchou věc, totiž že jejich partnerky a případně děti je často postrádají. (S výrokem, že hospody odvádějí rodiče od jejich rodin, souhlasí 57 % obyvatel ČR, častěji pochopitelně ženy). To, že by začaly ženy chodit do hospod se svými partnery, by možná harmonizovalo jejich soužití, nejspíše by to však byl pouze krok z bláta do louže. Dalším negativním jevem, který je na prostředí hospod těsně navázán, je totiž alkoholismus. (S tím, že chození do hospod je jednou z hlavních příčin alkoholismu, souhlasí 53 % obyvatel ČR.) Hospoda je mimo jiné typická i tím, že se tam chodí na pivo; a ne každý z jejich návštěvníků dbá odborných lékařských doporučení oněch dvou zdravotních... Prostředí hospod je zkrátka výjimečné i v tomto ohledu a podpora negativního jevu tohoto druhu je mu proto často připisována zcela právem.

Ačkoli alkoholismus i dezintegrace rodinného prostředí má pochopitelně mnohem širší společenské souvislosti

a hlubší příčiny, než jaké by bylo možno hledat v prostředí hospod, nebylo by správné je v souvislosti tohoto tématu alespoň nezmínit. Ostatně platí o nich to samé, co o funkcích a jevech pozitivních: v hospodách je lze nalézt, hospody je naplňují a uspokojují, nejsou však jejich jedinými a většinou ani nejdůležitějšími nositeli.

Závěr: místo hospody v současné české společnosti

Negativní aspekty instituce hospody mimo jiné velice zřetelně dokumentují přesah a skutečně pouze analytickou povahu dělení na tři sféry jejich funkcí. Je zcela zřejmé, že jak např. alkoholismus, tak dezintegrace rodinného prostředí jsou jevy, které procházejí napříč tímto schématem. Jinými slovy, ačkoli jde v principu stále o tytéž věci, obě mají negativní dopad jak na jednotlivce, jeho sociální skupinu, tak na společnost, jejíž je součástí.

Přesto takové rozpracování předvedlo, že místo hospod v současné české společnosti může být zajímavým námětem nejen pro běžný rozhovor nad pivem, nýbrž i pro sociologickou analýzu. Její výsledky ukázaly, že instituce hospody plnila a plní ve společnosti mnoho různých funkcí, variujících od celospolečenské dimenze až po individuální úroveň. Trochu konkrétněji pak lze shrnout, že jde zejména o funkce symbolické, kulturní, ekonomické (o nichž v kontextu tohoto článku řeč nebyla), sociální, komunikační, informační a psychologické. Ačkoli nelze říci, že by některá z nich byla v současné době ve společenském měřítku výrazně dominující, stávají se důležitými alespoň pro některé skupiny obyvatel, určité lokality a v některých situacích.

Můžeme spíše naopak konstatovat, že význam instituce hospody v české společnosti klesá. Výsledky výzkumu, stejně jako objektivní události ukazují, že hospoda ztrácí univerzální postavení ve spektru pohostinských zařízení a tím pádem se také snižuje její důležitost v životech lidí. Do jisté míry se tak opakuje situace z přelomu 19. a 20. století, kdy některé

důležité kulturní, symbolické a sociální funkce hospod částečně přejala nově vznikající instituce.

Lze shrnout, že hospody, hostince a pivnice mají v České republice hlubokou tradici a jsou dodnes považovány za něco, co je Čechům vlastní. V podobě ne příliš noblesního prostředí s dřevěnými stoly a lavicemi, pivem, guláškem a utopenci je česká hospoda vnímána jako kulturní dědictví a na základě mnoha indicií lze vysledovat dokonce její kult, který se projevuje v reálném chování, zobrazování v lidové slovesnosti i v názorech a postojích lidí. Přesto není vztah Čechů k tomuto typu restauračního zařízení zcela nekritický a je jisté dobře, že jsou schopni vnímat i některé jeho negativní aspekty.

Na konkrétnější rovině je zřejmé, že česká hospoda je výjimečným druhem pohostinského zařízení i ze sociálního hlediska. Charakter vztahů mezi lidmi, vytváření skupin a identifikace s nimi, stejně jako množství specifických funkcí, které hospody plní na úrovni individuální psychiky, dodává tradičnímu hospodskému prostředí punc neopakovatelnosti a jedinečnosti.

Je velice pravděpodobné, že s postupným úbytkem tradičních českých hospod i jejich vnitřními proměnami bude postupně docházet i k mizení těchto jejich charakteristických znaků. Vývoj je však otevřený a konce české hospody se snad není třeba obávat. Její tradice zejména na venkově se zdá být stále ještě velmi silná, stejně jako je silné tradiční založení některých skupin obyvatelstva. Česká hospoda nezmizí, pouze přestane být (a nejspíše již být přestala) dominantním restauračním zařízením v českých zemích. Bude zachována jako jedna z mnoha možností krčmenného posezení vedle stále početnějších vináren, kaváren, barů, klubů, restaurantů atp. a nadále ji bude vyhledávat už spíše jen specifická skupina návštěvníků, která k ní bude mít z nejrůznějších důvodů bližší vztah.

Literatura

- Altman, K. 1997. „Jako v hnízdě, v němž ptáčka se k sobě tisknou...“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Altman, K. 2003. *Zlatá doba štamgastů Pražských hospod*. Brno: Host.
- Balbín, B.A. 1986. *Krásy a bohatství české země*. Praha: Panorama.
- Brouček, S. 1997. „Místo hospody v české lokální společnosti.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Brouček, S. 1997. „Místo hospody v české lokální společnosti.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Černoušek, M. „Láska k pivu a věčná žízeň. Psychoanalytická interpretace.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Horáková, N., J. Vinopal 2004. „Pohostinská zařízení a jejich štamgasté.“ *Kvasný průmysl*. V tisku.
- Jiroušek, J. 1997. „Paradigma hospody v české próze 20. století. Pokus o dekonstruktivní kritiku.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Macura, V. 1997. „Hospoda v české vlastenecké kultuře.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Peřina, J. 1997. „Páně Broučkův vztah k pivu aneb Obraz duše českého národa v zrcadle pivní hladiny.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Rak, J. 1997. „Pivo jako konstitutivní prvek vlastenecké ideologie.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Ryšavá, E. 1997. „Pivo a pijáctví v českých kramářských písních.“ In: Novotný, V. (ed.) *Hospody a pivo v české společnosti*. Praha: Academia.
- Tadeáš Hájek z Hájku. 1878. „O pivu, způsobech jeho přípravy, jeho podstatě, silách a účincích.“ Rakovník: Vydavatelství redakce časopisu *Kvas*.

Tabulka 1: Funkce hospod v současnosti

Výrok	Souhlasí (%)
V hospodách se často domlouvají sousedské výpomoci, výměny, prodeje, melouchy ap.	85
Lidé se do hospod chodí odreagovat od každodenních starostí.	83
Hospody jsou významnou součástí české kultury a tradic.	76
V hospodě se člověk dozví plno zpráv a informací, ke kterým se jinak nedostane.	74
Hospoda je důležitým místem pro setkávání přátel, známých, kolegů ap.	73
Hospody jsou častými organizátory kulturních akcí - zábavy, plesy, schůze, přednášky ap.	65
Hospody jsou důležitým místem pro setkávání lidí, vytváření známostí a sociálních kontaktů.	63
Hospody odvádějí rodiče od jejich rodin.	57
Jednou z hlavních příčin alkoholismu je chození do hospod.	53
Lidé se chodí do hospod opíjet, aby zapomněli na to, co se děje kolem nich.	47
Hospoda je jedním z mála míst, kde se dá mluvit o politice.	42
Jít do hospody je pro lidi takřka jediná zábava.	33

- Vinopal, J. 2004. *Česká hospoda*. Tisková informace CVM SOÚ AV ČR, 11.10.2004.
- 1 Podrobnější specifikace obrazu české hospody v očích české veřejnosti viz Vinopal [2004].
- 2 Tento i další v textu uváděné údaje jsou výsledky nekomerčního badatelského výzkumu *Hospody a pivo v české společnosti*, který byl realizován v rámci pravidelných výzkumů veřejného mínění CVM SOÚ AV ČR *Naše společnost v září 2004*. Soubor více než 1000 dotázaných reprezentoval populaci obyvatel České republiky starších 15 let.
- 3 Podrobněji k počátkům českého pohostinství Karel Altman [2003].
- 4 Viz např. zakládající spis českého odborného pivovarnictví od Tadeáše z Hájků [1878], nebo Balbínův [1986] popis krás a bohatství české země.
- 5 Příklad v podobě obsáhlého soupisu osob i zařízení, v nichž se scházeli, uvádí opět Macura [1997:30].
- 6 Podrobněji Vinopal [2004].
- 7 Přičemž je ovšem nutné poznamenat, že nejváženějšími hosty nutně nemusejí vždy být ti nejčastější...
- 8 O tom, že strukturace prostoru na základě pravidelnosti a dlouhodobosti docházení však nemusí být pravidlem, svědčí příklad vesnické hospody, v níž nikdo nemá své stálé místo, i když sem dochází již řadu let. Traduje se totiž, že kdo si začne v hospodě moc často sedat na tutéž židli, brzy umře.
- 9 ...který mimochodem podává výbornou typologii návštěvníků hospod ve své knize věnované fenoménu štamgastenství. [Altman 2003]
- 10 Výjimkou může být přeměna některého z hostů na tzv. "subpersonál", tzn. pomocníka výčepního, což se může stát v situacích nouze, kupř. když vrchní nestihá obsluhovat [Brouček 1997], stejně jako není neobvyklé, že osoba vrchního či majitele se často těší i přirozené autoritě neformálního charakteru [Altman 2003].
- 11 Podrobněji Horáková a Vinopal [2005].

Slovníček pojmů

SOCIÁLNÍ INSTITUTE – každý způsob jednání, který je v dané kultuře po nějaký čas prováděný a dále předáván. Liší se od organizace, kterýmžto pojmem je označována skupina lidí, kteří danou činnost institucionalizovaným způsobem provádějí.

PRESTÍŽ – měřítko vyššího nebo nižšího postavení někoho či něčeho ve společnosti, které je ovlivněno hierarchií hodnot dané společnosti.

SČÍTÁNÍ LIDU – populační cenzus nebo soupis obyvatelstva, souborná statistická akce sběru, uspořádání, zhodnocení, analýzy a publikování vybraných demografických, ekonomických a sociálních údajů, zjišťovaných k určitému okamžiku a týkajících se všech osob v zemi nebo její určité, přesně vymezené části

PŘIROZENÁ MĚNA OBYVATELSTVA – demografický termín pro vyjádření procesů rození a vymírání lidských populací. P. m. o. souvisí pouze s přirozenou obnovou populace. Tzn., že v ní není zahrnuta migrace.

ÚSTAVA – konstituce (Constitution, Verfassung) určitého státu vyjadřuje – v gramatické interpretaci – státní zřízení, institucionální a procesní uspořádání tvorby politické vůle ve státě. Jde tedy o komplex právních ustanovení, která definují nejvyšší státní orgány, způsob jejich tvorby, vzájemné vztahy, jakož i okruh jejich působnosti a také základní vztahy mezi jednotlivcem a státem. Normativní právní teorie pokládá za ústavu v materiálním smyslu ta pravidla, jež regulují tvorbu obecných právních norem, zejména zákony. Vedle ústavy v materiálním smyslu, definované obsahově (úpravou základních institucionálních a procesních vztahů státní moci), se hovoří také o ústavách ve formálním smyslu, jimiž se rozumí takové právní texty, jež jsou výslovně za ústavní označeny, a to bez ohledu na jejich význam a obsah.

REFERENDUM – (z latinského referendus = věc, o níž se má podat zpráva), forma přímé demokracie, při níž oprávnění voliči rozhodují bezprostředně v lidovém hlasování o státně politických otázkách a změnách zákonů.

Naše společnost je bulletin Centra pro výzkum veřejného mínění. vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky. Bulletin je součástí projektu České veřejné mínění v evropských souvislostech - informační a dokumentační středisko v rámci Programu podpory cíleného výzkumu a vývoje AV ČR (reg. číslo S702805). Bulletin vychází dvakrát ročně v nákladu 700 kusů a je distribuován zdarma. Číslo 1/2005 vyšlo v srpnu 2005. Korespondenci zasílejte na adresu: Sociologický ústav AV ČR, CVVM, Jilská 1, 110 00 Praha 1, nebo na e-mail cvvm@soc.cas.cz. Elektronickou verzi bulletinu a další informace naleznete na <http://www.cvvm.cz>. ISSN 1214-438X